

збитої глини дозволяє будувати глибокі бліндажі “лисячі нори” з ґрунтовим перекриттям 6–7 м, надійним проти польової тяжкої артилерії. Передні окопи вигідні, глибокі, з стрільницями, козирками, вигідним розміщенням. Дається за уважить численні маси резерв, батарей. Багато кулеметів “кольта” з повітряним охолодженням.

Все добре маскується гористим берегом. Не видно надійної оборони проти літаків, слабо розвинута своя авіація.

3-сант. польова гармата уміщена на міцному колесі, яке надіто на вкопану сваю. Дуло стирчить догори, опір зубом входе в землю. Променем (радіус), трохи довшим опору, коло вибите рівномірно поділками. Гармата ходить по тім колу, наставляється на ціль. Віддаль лічиться інструментами, кут механічно – і бабах!

Внизу крутять опору гарматчики: один сидить, наставляє кут, раз за разом – ба-ах! ба-бах в різних містах. А білий, гарний австрійський “Gaube” летить, де треба, йому хмарки білих, круглих хмарок вибухів шрапнелів кривди не чинять.

Два “максими”, тоже на колесах, більше лякають “Gaube”, і він держиться вище, свою одну-дві бомби 100–150 кг кидає звичайно нецільно. Деколи почується наростаючий гук: то летять наші великі тихоходні “фармани”, називаємі глузливо “цейхаузи”.

Не встигнуть піднятися над позиціями, як повертають назад. Ворожа протилітотнична артилерія б’є “бризантними”. З великим гуком “бризантки” вибухають дуже цільно, творячи масу гострих одламків і чорного диму.

Рота має нового командира – поручика Петрова Віктора Петровича. Мержанова перенесено до іншого б-ну. Доброго спомину не зоставив.

Петров, донський козак з походження, з діда-прадіда вояк. Сердечний, одважний, дбаючий про солдата, завше веселий, з милою, привітною усмішкою. Постава взірцева, будова атлетична.

Їздив якось не по формі, недбало, та видно було, що ніякий кінь його не скине. Сапер був першого класу, кадровий офіцер.

Позиції не унікав, стріляв без промаху. Взірець офіцера і командира, остався в пам’яті назавше.

Переведено до другої роти Воробйова. Шкода, був хорошим товаришем. Осталося в роті три офіцери.

1-шу півроту, 1-й і 3-й взводи обняв Романов. 2-гу, 2-й і 4-й – я.

Позицію займали бойові туркестанські полки. Роботи було багато, часто небезпечної.

Будовано кілька пунктів обсерваційних. Вночі вишукувано міста до переходу і переїзду річки з міцним дном неглибоким.

Ходилось, а властиво підлазилось під ворожі позиції вирізати куски дроту. Ножниці мались різні. Що найважливіше, намічались міста з вигідним підходом і відповідними берегами до будови мостів промірять ширину і глибину води.

Необхідно було бувати на передній позиції вдень, щоб краще придивитись і простудіювати місцевість, визначити керунки і міста чергових розвідок. Щось чулось важне.

Позиція противна положена нижче, має сильні загороди. Широкі, густі, перепутані – маскування окопів добре.

Належало сподіватися сильної артилерії, великого числа кулеметів. Намічалась розвідка замінування. Всі завдання були на визначений час, вимагали скорого виконання. Була розпрацьована черга, одно за другим мали свої пов'язання.

Петров сам не накидав способу виконання без нарад з нами. Децизія була зрозуміла, ясна. Вказівки цінні, короткі, вичерпуючі. Після розвідки можливості замінування наступили розвідки з побранням з загород кусків колючого дроту. Після розвідки режиму річки і проміру води в визначених містах приступлено до будови елементів мостів в близькому лісі. Для піхоти, обозу, артилерії.

Рота жила в наметах, погода тепла, літня. Недалеко кілька невеликих осель. Кидається в очі солідність будов, акуратність, порядок. Порядно утримані машини, добрі коні, скотини небагато – забрала війна. Пригадується щось подібне до наших колоній німців-менонітів чи в Східній Пруссії.

Це колонії чеські. Господарі прекрасні, культура рільництва дуже висока. В поміщеннях чи людей, чи живого інвентарю – чистота. Здається, соломина чи стебло сіна тут лежить на своїм місці.

Перший раз побачив тут великі плантації хмелю.

Фронт прорвано

Вертаючись з переднього краю, зайшов, де робились елементи тяжкого мосту. Розвіднювалось. Нічна зміна кінчала працю, майже все було готове. В одному тільки місті щось пиляли. Весь взвод одпочивав. Прийшов приказ бути на місці. Зауважив, що немає в запасі про всякий випадок дерева.

Недалеко на взгір'ю в лісі закінчено будову обсерваційного пункту для командира корпусу. Там осталося щось колод. Пішов там по глибокім рові-траншеї в супроводі 2-х саперів, що були зі мною цілу ніч.

Не доходячи кроків 30, з носа несподівано пішла кров. Один з хлопців вернувся назад намочить хустку в джерельці внизу, другий став, опершись об стіну траншеї, я положився.

В тім моменті несподівано почувся клекіт надлітаючих тяжких снарядів і вибухи зовсім близько. Траншея глибока, надійна, ґрунт міцний, червона глина, тут не страшно. Провили, просвістіли куски гранатів. За першою сальною друга, третя, щораз в іншим місті.

Такий несподіваний гарматний огонь німці ведуть щодень кілька разів – товчуть в одне місто.

Австрійці стріляють в різних керунках. Огонь безприцільний, наугад. Тяжкий чорний дим поволі розходитьсь, смердить.

Входимо в невеликий бліндаж з щілинами обсерваційними. Перекриття проти легкої артилерії.

Дим ще стоїть, на столі, посередині лежить великий кусок 6-дюймової гранати, на землі тоже, менші. Вони теплі. Граната попала випадком, розірвалась

в перекритті, проламала над столом товсту колоду. Кавалки сталі пішли на боки і вгору, в пролом впало кілька безсильних, навіть стіл не пошкоджено.

Послав Петрову записку. Просив визначить на ніч 20 чоловік поправить шкоду, прислать щось з'їсти.

Несподівано через кров з носа урятувались ми троє од оглушення, певної контузії і поранення. Боки гранатних кусків були гострі.

Ніч пройшла безсонна. Чекаючи на снідання, опустил голову на стіл, задрімав. Сапер спустивсь в “лисячу нору”: там вигідніше можна полежать. Сон чуткий. Чую, що хтось іде, голоси. Певно, Василь приніс снідання, веде його висланий сапер.

Скоро справились. Дрімав, може, 40 минут. Сонце зійшло. В щілину видно туман вниз над позиціями, далекі простори рівнини, контури зеленіючих лісів. Знизу по кількох ступенях піднімається група: генерали, полковники, менші чини, командир корпусу, інспектор артилерії і т. д. Схвачуюсь, складаю короткий рапорт. Показую пролом зверху і куски гранати. На столі ставлять телефони, в “лисячу нору” опускаються телефоністи, з ними п. поручик Долобко – всі з нашої телеграфної роти.

На столі карта. Корпусний питає, чи добре знаю позицію, чи можу показати міста, де намічена будова мостів? Показую на докладній карті стисло міста мостів і приготовлених матеріалів.

Короткі питання про потрібний час на будову, де і який міст припадає мені? Киває головою, видимо, задоволений відповіддю. Каже остаться на місті якийсь час. Щораз один з другим пильно дивляться в півкруглу довгу щілину. Поглядають на часи.

Доходе 4.00. З лівого боку ударила тяжка мортира, ближче ляснула різко польова тридюймовка – це японська. Рівно в 4.00. загуло, заgrimіло, заричало, злилось в оглушаючий хаос огонь сотень, тисяч гармат всіх калібрів польової артилерії.

Окремих стрілів і вибухів не чують, як не чують і людського голосу, крику. Здається, клекотить неймовірних розмірів казан на пекельнім огні. Вибравшись нагору, дивлюсь вперед. Дим тисяч снарядів криє видимість. Вилітають вгору огні і чорні стовпи тяжкої артилерії, мішаються з білими хмарками круглих шрапнельних. Далеко снопи чорних гейзерів гаубиць, щораз в іншим місті. Те саме діється вліво і направо.

Замітно зменшилась кількість вибухів чорних і біло-червоних ворожої артилерії. Моє місто при мостові.

Стаю перед корпусним. Блідий, подає руку, раптом цілує, кричить: “Скоріше міст для артилерії!” В очах радість перемоги.

Щосили жену вниз траншеєю. Раптом тишина і зараз многотисячне “ура-а-а!” В атаку бродами пішла піхота.

Василь внизу з сніданням. Кінь з ординарцем. Немає часу їсти. За кілька минут уже на місті. Розбита опора-козел. Маєм запасний. Прилітає кінно Петров, за ни слідом піхоти. Міст невеликий, робота закипіла. Долучається рота піхоти, прислана в поміч. Бігом доноситься матеріал, все як належить по порядку: ле-

жень, козел, балки, пластини настилу, одбійниці, поручні. Знову так само, ще раз і ще раз. Петров одразу помчався до легких переправ на поплавках, для піших і возів. Там орудує Романов. Люди працюють з скаженою енергією, важність хвили розуміють. Вже видно зближаючу батарею.

20 минут часу забрала будова мосту. Одна за другою ідуть, спінать батареї. Їх дуже багато! Легких і тяжких.

Сапери і помічна піхота присіли і полягали, одпочивають після короткої напруженої, вичерпуючої тяжкої роботи.

Десь далеко чуть густу оддаляючу стрільбу кулеметів і рушниць. Скоро доходить огонь легкої артилерії.

Їду глянуть на здобуті позиції. Два ряди колючих широких поясів артилерія знесла. Маси перепутаних дротів проїхать трудно. Окопи з залізобетону, в стрільницях непробиваємі сталльні заслони (щити) з отворами для стрільби.

Гнізда для кулеметів надійні, залізобетонні. Артилерія великих шкод не наробила, позавалювала зате більшість стрільниць і щілин в гніздах кулеметів.

Змасований огонь 1300 гармат на нашім стосунково короткім участку загнав в надійні бліндажі оборону, а запоровий вал огню учинив неможливим підхід резерву. Тут мали місто класичні приклади атаки.

1. Накоплення і замаскування переважаючої кількості артилерії і мас резерву.

2. Удачно вибране місто головного удару з розверненням на фланги ворожих позицій.

3. Віра в свої сили, хоробрість війська, високе майстерство артилерії. Немалим також було бажання реваншу за тогорічну поразку під Горлицями і тяжкий одворот.

Так почалась славна офензива Південно-Західного фронту під командою генерала од кавалерії Брусилова.

Змусила вона німців до перенесення значних сил в поміч Австрії. Високо піднесе мораль в нашій армії.

Буде причиною приступлення до війни Румунії по нашій стороні.

Удар пішов в керунку недалекого Дубна, на Луцьк, поширюючись в обидві сторони, вглиблюючись в зайняті ворогом і його власні території.

Бачив тіла полеглих, чужих і своїх. Багато їх не було. Ранених підбирали, односили і одвозили санітари. До полону того дня взято багато, над 15 000. Маси зброї, амуніції, десятки гармат. Перемога повна!

Одпочинку мала рота тільки один день. Рано другого дня пішо маширували з усім обозом на ст. Клевань. Сонце палило немилосердно. Дорога переважно піскувата, неймовірна курява. Час переходу визначено скупий, на 60-кілометровий марш.

Люди вибивались з сил. В чоботях великий відсоток одпарило ноги, одставали. Підбирали їх і підводили "двоколки" досить довгого обозу.

Що 55 минут одпочинок 5 минут. На обід 1 година. Офіцери більшу частину ішли пішо.

Цей непомірно тяжкий марш кінчився коло 7-ї вечером. Зайняв 12 годин, не включаючи обіду.

На ст. Клевань люди попадали на траву. Треба було ще грузитись в приготовлений поїзд.

Все ж таки одпочивши, люди помились, освіжились і підкріпились вечерею. Споминали клеманську воду, криштально чисту, холодну, приємну до пиття. Миючись, тоді в траві залишив золотий хрестик і дукачик, знявши з шиї ланцюжок. Спостеріг страту пізно, жалів довгий час.

Погрузка возів і коней з всяким грузом одбулась справно і скоро. Тут показав себе наш фельдфебель Андреев. Ідучи на своїм місті в кінці роти, в найбільшій куряві, при своїй повноті і літах терпів люто. 40 літ, не 24–25!

Лице і коротка товста шия мали цвіт вареного рака. До того ще бідолаха “затерся”, ішов розкарячений, поки не побачив при дорозі бабку. Зірвав листок, всунув де треба, зірвав на запас і далше було йому легше. Не пекло.

Бувалець поміг не одному. Тепер Андреев носився між возами і кіньми. Його “алістократ-то” чулось в різних містах.

В глухім куті Волинського Полісся

Через Рівне і Сарни рота прибула і висадила на ст. Полиці, що лежить на залізниці Київ–Ковель–Брест. Село, де кілька днів мали квартири, здається, звались тоже Полиці.

Перший раз в житті побачив “курні хати”, а разом найбільшу бідність, темноту. Глухе, забуте Богом і людьми Волинське Полісся, а властиво найгірший його куток.

Всередині “курної хати” дим з печі стелиться горою і над дверями виповзає в сніи під солом’яну кришу, щілинами виходе назовні. Все смердить димом і сажею. Стеля і стіни на метр чорні, полискуючі. На стінах під чорнотою пояс сірих, живий – це маси мух. Висять ікони, продимлені, як і люди.

Чи люди тут віруючі? Так. Моляться, ходять до церкви, шанують духовенство. Є моральні і не злодійкуваті. Мають при тім інші свої вірування. Знають і переконані, що в господарстві на горіщі живе домовий. В старих деревах гніздиться лісовий хазяїн. В млинах, під великим колесом перебуває водяник, в озерах і заводях річок водяться мавки, на болотах – чорти. З усіми треба жить в згоді, багато їм не треба, все буде тоді гаразд, матиме чоловік спокій.

Інакше можна нажити біду. Не уродить ячмінь, овес, змарнується скотинка, поросля, кури. Сіно зіпріє, щезнуть в’юни, не збереш грибів.

Чорти напустять туману, заведуть в “око”. Лісний хазяїн знищить пастки, сільця.

Не пожалій ложки молока, кусочка сиру в черепку виставить на ніч домовикові – pomoже в хазяйстві, в млин поїдеш – не пожалій водяному кинуть під коло кусок яшника – матимеш на зиму сушених в’юнів та іншої риби.

Для лісного хазяїна в криничку чи джерельце лісне не забуде впустить що найдеться: трохи олії, меду, воску, – збереш і насушиш грибів, ягід, pomoже піймать в сільце тетерюка, рябця, в пастку попадеться і куниця!

Найлегше з чортами. Прийдеш косить на болота, зроби в обох руках дулі і потикай у всі сторони. Чорти це люблять. Зимою ще прижене в копиці горно-стая, уб'єш – добрий гріш!

“Все, пане, треба знать, щоб вік прожить спокійно. Кажете, неправда? Видумки? Поговорить з старими людьми.”

Безнадійна темнота, 100% неписьменність, мінімальний вплив церкви, ніякої школи. Світ не знає цих людей, вони не бувають в світі, мало ним цікавляться, ще менше вимагають.

До життя все головніше мають своє. Полотно і шерсть на одержу, лико на пости, овечі шкури на шапку і кожух. Що потребують, привезе жид. Що певен час на візку об'їжджає він “свій район”. Збирає яйця, щетину, свіжі шкури, гриби, часами трапляється зимою хутерко лісної звірини.

Привозе голки, нитки, сірники, кресала, сіль, махорку. Дешеві цукорки, цвітні стрічки і нитки до вишивки сорочок для дівчат. Рідко хто уживає лампи, все ж таки керосин у жида найдеться, як і сухий камінь-бублик на гостинець.

За 60 літ наступили великі зміни. Дійшла і перевернула догори ногами в Польцях і навкруги цивілізація.

Пишу про те, що бачив власними очима, чув своїми вухами літом 1916 року. Так було.

Над Стиром середнім

Вирушаємо на фронт. Задержуємося на квартирах коло м. Рафаловка.

Тут проходить дві лінії позиції: передова над рікою Стиром і резервна в одлеглості 1½ – 2½ км.

Обидві сильно розбудовані, з міцними бліндажами-землянками. Численні кулеметні гнізда, установки малокалібрової траншейної артилерії.

Позиція ворожа на лівій стороні залізниці лежала од нашої в одлеглості коло 300 м. Добре замаскована, зміцнена сильними широкими поясами дротяних загород. Круте взгір'я, трудне до підходу, поросле кущами, де можна було сподіватися замінування.

По правій стороні залізниці позиція одходила далі до 800 м од Стиру. Посередині лежав довгий, з зрізаним верхом горб, котрий домінував над цілою місцевістю. На мапі звався *Орлине Гніздо*. Трохи знижуючись, цей горб тягся до 3 км і завертав на захід. Далі низина, де в заростях позиція губилась.

Перед Орлиним Гніздом два широкі пояси колючих дротяних загород, коротші пояси з загнутими боками свідчили про висунуте вперед забезпечення – застави.

3-тя рота обслуговувала участок довжиною коло 4 км саме проти Орлиного Гнізда. Ключа ворожої позиції.

Од ріки місцевість лагідно піднімалась до горба, була рівна, мало заросла. Ідеально надавалась до оборони. Огонь кулеметів знищить все.

Знову гарячі, працьовиті дні і ночі. Небезпечні розвідки, проміри річки, рязання колючого дроту, пошукування замінування.

Оброблення і достачання зваленого дерева: все те, що на Ікві, тільки в далеко більших розмірах. Вправу маєм.

До помочі додано дві роти піхоти. Співпрацюємо з пішою розвідкою.

Мости мають бути довжиною коло 30 метрів. Один – на колишній дорозі, другий – наліво, крайній в півкілометра далі. Де Стир розливається ширше, намічено широкий брід, вода має не більше одного метра глибини.

Мости для піхоти на поплавках з правого боку. Поділ праці, як на Ікві. Я – лівий, тяжкий, Петров – другий. Романов – на поплавках легкі. Час будови усталено: тяжкі – до 60 минут, легкі – 30 минут. (...)

Назрівав прорив на Стирі, на правім флангові військ Австро-Венгрії. Тут починався південний участок німців.

В самім гарячім для нас часі приділено мене часово до штабу 46-го корпусу. Пробув там три дні, довідався чимало з організації праці вишніх штабів, а головне – цікавих, важних справ секретних.

Командиром корпусу був генерал Істомін, котрий прорвав фронт на Ікві. Для прориву призначено ще два корпуси. Разом це становило коло 150 000 багнетів і шабель при 1 500 гармат всіх калібрів. Всі частини мали повно укомплектовані батальйони, численні кулеметні команди, великі запаси амуніцій. Дивізія, сформована в другій черзі №100, була озброєна австрійськими рушницями системи “майнліхер” з багнетами, доробленими в постріху, тупими і довгими в формі ножів. Були майнліхери п’ятизарядні, стволи прикриті деревом, кулі – в стальних обводках, трохи товщі наших, закруглені. Замки добрі, прикриті, засмічуються і вимагають протирання і смазування два рази рідше од наших.

Гільзи з вистріленого набою (...) і посилають новий вигідніше, а через те стрілять можна чаще.

В штабі корпусу моім новим несподіваним обов’язком був контроль телеграфної станції. Провірка одержаних і правильної передачі висилаємих телеграм. Особисто доручав телеграми, отримані корпусному або нач. штабу.

Ген. Істомін пізнав мене одразу. Являвся начальником “бойового участка”, і йому на час прориву підлягали додані корпуси.

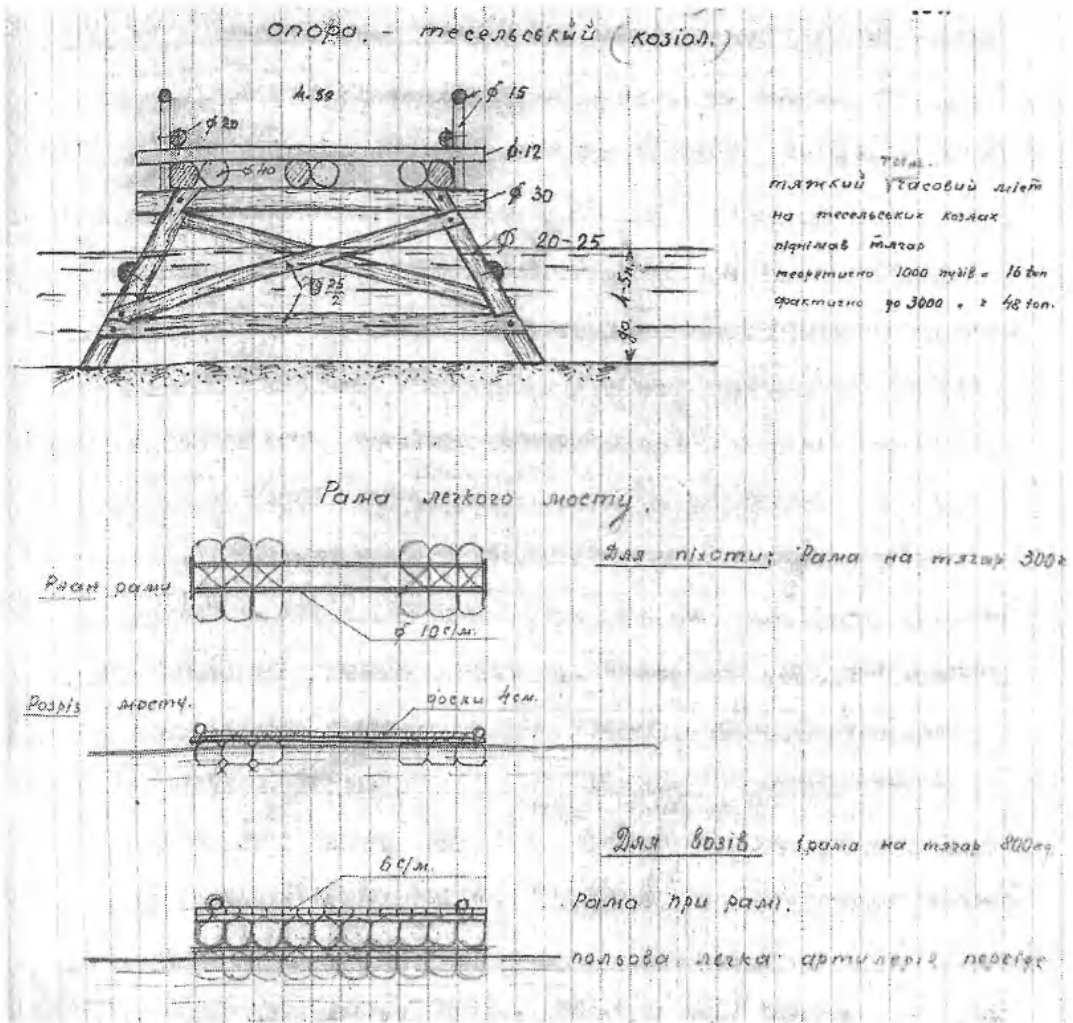
Саме відбувались наради старших командирів до к-рів полків включно. Омовлялось докладне місто прориву, кождий подавав свою мотивовану думку.

Ліву сторону найближчу займали венгри (дивізія). Середню – найдальшу, з Ординим Ініздом – Польські Соколи, за ними на низинах стояла дивізія чехів. Далі були німці.

На станції працювали апарат “Юза” і три “Морзе”. Зв’язок держався з штабом армії фронту і головної ставки. Працювали неперерываючи день і ніч.

Де ударить? Це було найважливішим. Думки поділені. Одні подавали найвигіднішим удар по венграх. Штурмуючим тут найближче. Місцевість заросла кущами, огонь оборони не буде цільним. Опоненти вказували на значну глибокість і бистру течію Стирі, круті трудні збоча, сподівану сильну оборону венгрів, котрих уважалось за найкращі формації Австро-Венг. армії.

Другі уважали кращим ударить на чехів. Аргумент: б’ються неохоче, до полону здаються цілими бат-ми і полками. Контраргумент: місцевість низька, а підмокла

артилерія там не проїде. Сусідство поважних німецьких резервів, котрі ввійдуть одразу до акції і ударять в бік і тил штурмуючих. На чехів, певно, мають пильне око.

Треті натискали на штурм позиції Польських Соколів з домінуючим Орлиним Гніздом. Аргумент: вигідні міста до переходу ріки бродом. Ключова, найважливіша позиція: не виявлено поважного числа батарей. Контраргумент: на одкритій рівній місцевості кулемети нанесуть огромні страти піхотним лавам, штурм може захлиснути!

Ще аргумент, рішаючий: Соколи – не військо. Охотнича молодіж, як і їх офіцери. Мало обстріляна, недовийшколена. Змасований огонь артилерії здеморалізує і пригнітить цю молодіж. Коли почнуть приходити в себе, штурмуючі будуть в окопах або в найближчій одлеглості. Кулемети не успіють розвинути огонь потрібної сили. Страти не можуть бути поважними!

Запало рішення штурмувати позицію Польських Соколів. Мотивовані телеграми полетіли, де треба. Децизію затверджено. Забув додати, що всі телеграми були шифровані. Йшли з апарату до кімнати “ш”, потім даліше.

Подано керунки руху офензиви Ковель–Камінь–Коширський. Далі – гаряча праця над стислим планом і поділом окремих завдань до полку влучно.

І знову між своїми Петров і Романов перетомлені, невиспані. Заступаю їх на день. Майже все готове до мостів. Підвозить та підносить. Рота дістане до помочі батальйон піхоти, 20 возів, крім своїх.

Костюхнівка

Після закінчення в часі мостів, весь піхотний батальйон з саперами має як скоріше дійти до Орлиного Гнізда і приступити до роблення часових стрільниць з другої сторони окопів на випадок контратаки.

З поважними стартадами в атакуючих полках треба лічитися, а контратаки сподіваться. До роблення стрільниць в роті було з 50 000 земленосних мішків.

Позицію боронили всі формації Соколів, легіони в числі 6-ти бригад під командою легіонера Пілсудського, не маючого звичайного рангу.

Відомості розвідки подавали оборонців на 15 000 багнетів при коло 50 гарматах і 150–200 кулеметах.

День 10.VI.1916 р.

1500 різних калібрів по позиції Легіонів.

Образ бою той сам, що на Ікві. Одночасно кільканадцять батарей ударило по венграх. Над низиною, де чехи, тоже видно марки шрапнелі. Проти нас пекло! Далеко піднімаються хмари диму пожарів. Горить Костюхнівка правіше, щось горить спереду.

Артилерія Легіонів б'є, пробує положити запор, б'є по резервах, в недовгій часі майже замовчали. Тільки дальнобійна здалека десь не перестає стрілять. Чорні стовпи диму свідчать про вибухи її важких гранатів. Огонь розкиданий, хаотичний.

Орлине Гніздо і рівнина перед нею густо покриті димом. Стівпами тисяч вибухів, хмарами круглих білих м'ячів шрапнелі.

Рівно година 7.00. Раптова тишина. З окопів викотилась сіро-зелена маса піхоти, минула паси дротів, перехлснула ріку на бродах, на другім березі бігом розтягається в лави, скоро суне вперед.

За першою громадою біжить друга до річки. Кулемети застрочили через голови атакуючих.

Наш час. Летять вози з матеріалом, бігом до річки на руках, лежень уложено, опора жердинами одпихається, рух до себе, уже стоїть. Перша, друга, третя балка, настил, поручні...

А там спереду клекіт, крик, лава за лавою вкрили пояс. Таку! Таку! Таку!.. б'ють кулемети "шварцльозе". Дим помалу одсувається з передполя, з бігу піхота стріляє густо, крик "ура-а-а!" впливається в якесь "а" многотисячне, дальше і ближче. Наші кулемети замовкли. Перші добігли, зникли, за ними другі, треті.

Тяжкі гаубиці стріляють десь далеко, вибухів не видно. Міст довшає. Вози і люди носяться на міст і назад бігом; не треба нікого підганянь, кождий розуміє, що робиться, і знає своє місто. На березі слідить за порядком Соловійов.

Опора, балки по одну сторону, настил, поручні – по другу. Козли номеровані по висоті, як показали проміри води на глибину. 20 саперів з мосту не сходять. Ця група ставе опори, укладає балки, настил, ставе поручні, закріплює скобами, прибиває гвоздями 30 см довжини.

Вози з мішками і запасовим окуттям стоять далі. Маса піхоти в колонах посунули в різних керупках. Видно, легкі мости зроблено. Ставиться остатня опора, стаю на другім березі, часи показують 45 минут, зараз кінець. Витягається над'їхавша батарея. Посідали трохи одпочить люди, од'їжджають прислані вози. Пошум бою далеко. Доходе часом тріскотня масової стрілянини, строчіння кулеметів. То розпалюється, то затихає, і тоже “а-а-а!” Робиться з'їзд з мосту.

Несподівано в стукання молотків, сокир вривається близький клекіт надлітаючих тяжких снарядів. Один за другим чотири оглушуючі вибухи! Чорний дим застеляє кінець мосту і воду.

Крик, біготня. Розбито початок мосту і опору. Біжу назад. В воді бачу людей, скинутих з мосту. Деякі біжать назад. Вози рвонули набік, звідтіль біжить Білуз з торбою, другий з торбою з піхоти. Ведуть ранених, а на мості робота знову. Запасовий козел, настил підносять. В воді орудує могутній Шевчук. Розібрано розбиту частину, змінено опору, дві балки. 10 минут пішло на цю роботу.

Лежать на траві двоє убитих. Одному знесло половину голови, другому розірвало груди.

Один з остатніх залпів далекобійної ворожої артилерії випадково найшов ціль, зібрав чимале жниво. Двоє убитих, чотирнадцять ранених!

Такої страти ще у нас не було... Декотрим доля судила остатись до смерті каліками: їм потрощено кості в руках, ногах. Троє подають слабу надію: ранено в живіт. Решта легко ранених будуть довго лічитись з рваних ран.

Це не куля! З возів скинуто мішки, посаджено і положено ранених. Попрощались з ними, щоб більше не зустрітись.

Піхота і сапери розбирають в'язки мішків.

З'являється Петров, по його мостові уже рушила артилерія. Міцно порушила його страта 16 саперів. Умовляємось вечором зібратись коло його мосту. Він ще остається, їде коло убитих і ранених. В очах цього смілого, веселого, сильного тілом і духом офіцера блистять сльози, голос помітно заламується. На коротко. Любив і жалів своїх солдатів.

З помічним батальйоном ідем скоро в сторону Орлиного Гнізда. Бій іде з лівого боку – там бороняться венгри. Маса колючого дроту розкидано кругом, лежать нерухомі тіла мертвих, їх небагато. По погонах видно керунок атаки 398-го полку. Штурмувала дивізія 100-та.

Окопи. Землею насипаються мішки; скоро укладаються. Пройде недовгий час, і окопи будуть пришиковані до прийняття контратаки. Хіба її не буде, бій оддаливсь вліво далеко. Певно, сусідні частини посунулись наперед. З правої сторони, може, 2–3 км спереду, доходе густа стрілянина, великий крик. Може, німці ударили?

З висоти Орлиного Гнізда на захід видно стіну лісів на горизонт: там бій затихає поволі.

Убитих видно скрізь: в окопах, ровах получения, на передполі.

Позиція розбудована надзвичай сильно, краще, ніж над Іквою. Скрізь залізобетон, глибокі вигідні бліндажі і землянки. В стрільницях панцирні заслони. В численних гніздах кулемети. Більшість з заложеними стрічками набоїв не стріляли, не вспіли. Мали рацію ті, що твердили про незагартовану, мало вишколену молодіж, що з неї змасований огонь артилерії зробиє.

Пригнітять, зажене в бліндажі, переразить. Стріляло, одначе, кулеметів немало, цільний огонь міг би починить в штурмуючій піхоті поважні страти, тим часом було їх непомірно мало. Значить, кулемети били не цільно, нервово, в 90% переносили.

В недалекій долиновці на північний захід по лагідних склонах і на дні лежало покотом маса нерухомих тіл.

Рух возів на захід і з поворотом густішає. Серед їх – санітарні з хрестами і нап'яними верхами.

Далеко видно колону піхоти, ідучи назад. Багнетів не зауважаю. Час минає. Сапери, що з піхотою нищпорили по окопах і бліндажах, збираються, нагружені здобутими консервами, курінням, шоколадом, пляшками вина, коньяку. Мають добрий хліб.

В поміщеннях змагазиновано багато різного добра, скрізь валяється зброя, кинута одежа, частини екіпунку, між іншим, хороші шкіряні пояси.

Колона, зауважена раніше, зблизилась, минає. Полонені! Їх близько тисячі. Молоді, 18–20 років. Лиця закурені, сірі, якісь дерев'яні. Єсть і старші, віком 25–30 літ. Ці спокійніші, розмовляють, палять, одежа, як у всій австрійській армії – сіро-зеленувата.

Черевики на ногах, обмотки до колін. На шапках блищать значки – польські одноголові орли. Троє саперів підбігає до полонених, ідуть якийсь час разом. Кіндзерський, Свідерський, Врублевський. Вернулись піднесені, смутні, мовчать. Пригадалось, – вони ж тоже поляки...

Знову оглядаю окопи. Коли ми зможемо будувати такі кріпості з заліза і бетону?

Близько десь вибухають одна за другою ручні гранати. Вистріл! Що це? При недалекім бліндажі стоїть піхотинець з рушницею. Кричить: “Виходь!”

Збігаються кількох. Питаюсь, в чім річ? Піхотинець має лице бліде як папір, очі шкляні, невидочі, худий, з довгою витягнутою шиєю, трясеться і своє: “Виходь!”

Одбирають у нього рушницю, одводять. Людина стратила розум хіба!?

В глибокім бліндажі було шестеро соколів-легіоністів. П'ятеро цілком молоді, 17–18 літ, один коло 25. Єфрейтор Кіндзерський взяв їх під опіку. Полонені робили враження переляканих смертельно, загнаних в куток, безборонних і вистрашених. В очах – сльози безмірного горя, викликало співчуття і жалість. Сиділи купкою, кидаючи часом смутними очима на оточення. Той чи другий давали їм то цигарки, то хліб, пачку шоколаду. Тикали баклажки напиться. І сапери, і піхотинці, видимо, їх жаліли. Зробилось і мені жаль цих хлопців: що з ними робить? Одізвав Кіндзерського, приказую йому одвести полонених до штабу піхотної дивізії, передають і вернуться до ріки, де при мостові нас найде. Не говорить нікому про це і може не приносить ніякої розписки. “Чи добре зрозумів?” – “Зрозумів добре!”

Наказ голосно передав перед вишикуваним до повороту взводу, Кіндзерський повів полонених шукать штабу на захід, ми пішли на Схід.

Летить, соколята, щастя вам Боже!

Тягне щось глянуть на долинку, заслану забитими. З першого враження видно, що тут ішла смертельна схватка на багнети!..

Більшість полеглих має розбиті голови і лиця чимсь тяжким. Все це переважно сіро-зелена молодіж.

Там і сям заколоті з 398-го полку. Видно, ці коло 150 соколів не хотіло йти в полон. Згинули завалені переважаючою масою, котра ужила свої австрійські майнліхери, як довбні. Враження гнітюче.

Наші товариші-піхотинці дістали наказ, помаширували вперед. Бій зовсім затих.

З своїми вертаючись, спіткав ординарця з конем. Хтось всунув в кобури дві пляшки і консерви – здобич!

Дорога прочищена і виїжджена широко. Коло мосту – решта роти, кухня, обоз.

Відомості. Здобуто багато артилерії, амуніції, тисячі взято в полон, піхота не спотикає опору.

Рота дістала наказ двигатися на р. Стохід. Один взвод піде зі мною по залізницю. Дойде до ст. Троянівка, поверне направо, вийде на дорогу, котра йде на с. Смолярі. Через Стохід – дерев'яний міст. В Смолярах збереться вся рота, аби міст поправити, коли б був зіпсутий.

Прорвання фронту під Костюхнівкою – за нами. За нами Стир. Що жде далі, на Стоході?

Реляції про бої, історичні документи, науки, повісті

Про бій під Костюхнівкою розказую вище як його учасник на малім щаблю командира взводу саперів. Слухав учасників цього бою од піхотних офіцерів, починаючи од ротного до к-ра полку.

Кожний бачить бій очима з пункту свого положення. Реляції складаються в штабах од найнижчого до найвищого. Все це остаточно одбивається на найвищих приказах “по армії і флоту”. Воєнні кореспонденти друкують в газетах “як очевидці”.

З кожного бою, війни збираються документи і ховаються по архівах. Історія пізніше їх найде, пересіє через сито аналізу, порівняє, вибере головне і подасть до відома школам, дослідникам епох, письменникам. Як подасть – інше діло. Кожний історик – людина, має свої погляди, переконання.

Скористає письменник, напише історичну повість. Правдивість подій, введені особи, їх дії, заслуги чи вини залежать од джерел, котрими користався письменник, його знання епохи, людей, а головне – од власних поглядів.

Може допустить одхилення, аби, як говорить, не пересолить. Складаючий реляцію про бій має перед собою донесення, день, годину і місто висланья.

Почну од полку. До правдивого перебігу бою обов'язково дещо додасть. Збільшить сили противника в наступі і обороні, підкресле одвагу своїх бат-нів,

рот, окремих командирів. Згустить фарбу, де треба, і випаде реляція ніби правдива, а одночасно так чи інакше підмальована. Це в крацім випадкові.

Гірше, коли пишучий бою не бачив, в донесення (документи) не дуже заглядає і пише ту реляцію не так, як було, а так, як йому б хотілось, щоб було.

Писання реляції одбувається і в високих штабах подібно. Коли говорим про спомини, пам'ятники військових подій, маємо щось з більше чи менше фарбованої реляції.

Отож, про костюхнівський бій читав спомини високопоставленої особи, безпосереднього учасника.

Там подано немало так, як було. Атака велась дійсно двома дивізіями піхоти: №77, полками Лаїшевським, Мокшанським, Чебоксарським і Спаським на ліве крило Легіонів; №100, полками Запорозьким, Новомосковським, Нікопольським і Хортицьким безпосередньо на ключову позицію Орлине Гніздо (Polska góra), позицію дуже сильну, до штурму тяжку.

Ці дві дивізії після подавляючого огню артилерії здобули позицію з малими стратами, далі пішли в ліс, не спотикаючи опору.

Результат контратаки малими силами бачив своїми очима в отій малій долині.

Чи в порядку одходили Легіони, подано в тих споминах високої особи, децю додаю пізніше. Категорично стверджую, що про атаку кінноти і повного знищення аж 14 ескадронів нічого не чув. Кінноти на участку Легіонів не бачив. З висоти Орлиного Гнізда місцевість видно далеко і широко. Очі мав і на старі літа маю гострі.

Великі ліси, куди одійшли Легіони, були недалеко. Всякому військовому відоме право: кінноті належить атакувати несподівано з лісу, ніж по рівнині летіть на піші частини, стріляючи залпами та ще сіючі огнем кулеметів. В такому випадкові кіннота спішується. З сказаного випадає: атака і знищення 14 ескадронів кінноти в бою під Костюхнівною міста не мали. *Не могли мати.*

Про атаку в лісі немає чого говорить – це недопустимо.

Не закидаю злої волі високодостойному авторові. Він не історик. Ці спомини – так само реляція, де пишеться при поразці про те, як хотілося б, щоб було, по-перше, щось про те, як було в дійсності. Прикривається одне око на яскраву помилку (контратака), піднімається високо незначний випадок звитязької потички уланів Беліни-Прожмовського з роз'їздом кінної розвідки котроїсь пішої дивізії, не козацької!

Більш-менш література історична часто подає такі речі, що читаючий безкомпромісово в те вірить, а коли автор – артист, то і приймає за історичну правду. Приклади:

1. Кількасоттисячна навала монголів знищила і підбила на 250 літ московські княжества, зруйнувала Київ, розгромила і знищила польську армію під Лігницею, в дальшій рухові знищила потужну силу венгрів (100 000), дійшла до Адриатичного моря і повернула назад після невдач з хорватами.

На ділі було трохи інакше. Армія Субутай-хана лічила три тьми і один туман. 30 000 x 3 + 10 000 – разом 90 000 ліньового кіннотчика і 10 000 гвардії.

Організація монголів була на той час недосяжна. Дисципліна залізна: на найвищий рівень поставлений вивід (китайцями).

Московські землі підбила, Київ зруйнувала, знищила польську армію під Лігницею тьма (армія) Бату-хана, будучи крилом армії Субутая, которого головною ціллю було підбиття і покорення під руку Великого хана остатнього вільного кочового народу венгрів. Бату в означеному часі і місті долучився до головних сил Субутая.

Сила монголів була в справності бойовій, стратегії незнаній та невиданій виносливості коней.

Ніхто Субутая не розбив, а повернувся на вість про смерть Великого хана. Бату-хан чи Батий на низу Волги збудував царство Золотої Орди.

З неї повстали три ханати – Казанське, Астраханське та Кримське, заселені ріденько, особливо Крим.

Висновок: 30 000 мав Бату-хан, коли розгромив Схід Європи.

2. Спотикаємо в трагедії під Цецорою, що Кривавий Меч, хан Кантемір з Буджацької Орди чинив криваві нищення на польських землях, ніколи ніким не переможений, водив 50 000. Він і Жолкевського розбив.

Кримський хан під Збаражем і Берестечком був з 100 000 ордою. В це вірили всі (я тоже). А по правді то кримський хан при найбільшій потребі міг зібрати максимально 20 000 шабель, лічачи всі орди! І знову надзвичайна справність бойова та незрівнянний кінь “бахмат” становили грозу татарської сили. Непереможений Кантемір не мав і 40 000 орди з дітьми і жінками, кіннотчика міг мати найбільше 5 000.

* * *

Рано 11. VII. рушаємо на захід.

З 2-м взводом повертаю вліво до залізниці. Сапери мають консерви, сухарі, по 30 набоїв. На двох одна палатка. Ідеться легко, серед лісів, не допікає сонце.

Не чути тут війни, хіба що спотикані домики залізничників порожні. При одним ночували. Добра вода в колодязі, на грядках малого огороду цибуля, укроп, маленька картопля. Для спання всім хватало сіна. Мали ми 3 дні часу, не спішили. Першого вечора Кіндзерський мовчки розпалив огонь, вертівся близько, розіслав для мене сіно.

Кивнув йому: “Виконав наказ?”

“Так есть, виконав!”

“Добре виконав?”

“Так есть, п. поручику!”

Лягла між нами таємниця. Що сталося з вами, соколята? Чи нашли своїх? Де ви? Чого мені вас жалко, за що боретесь? Минаєм ст. Маневичі. Єсть і Троянівка. Залізниця і будинки не порушені. Тільки порвані дроти получения і немає телеграфних апаратів. Ніякого війська.

Повертаємо в сторону смолярів. Ночуємо в лісі, в 7–8 км од Стоходу. Раненько виходим на край лісу. Видно долину річки, міст, з правого боку за мостом

солом'яні криші будинків – Смолярі. Певно, рота там уже розмістилась. По дорозі – австрійські покинуті вози, перед мостом їх десятки, дві польові легкі гармати, мертві коні. Скрізь тут валяється зброя. Видно, була немала тут паніка, коли покинуто стільки добра і зброї!

Перед мостом – високий оборонний вал півколом, перед ним – широкий рів. Роблено це, може, рік-два раніше, бо виросла густа трава. Над водою стоїть густий туман.

За мостом рух, стукання, гомін, крик. Щось там робиться. Загадковим було відсутність руху на дорозі. Певно, піхота загналась далеко під Камінь-Коширський? Може, пішла на Ковель. На карті скрізь показані великі болота. Шкода, що немає коня, поїхав би в Смолярі.

З Соловйовим і трьома саперами спускаємось до мосту. Туман висить низько. Рух за мостом виразніший. Оглядаєм стан мосту. Вимагає заміни невелика кількість покладу. При кінці схожу з одним вниз, Соловйов іде назад, лічить потрібні пластини на поклад.

Якісь підозрілі дроти в ізоляції. Перерізую їх, сапер одтягає. Низом все міцне, сваї і балки. Неглибокі три протоки переброджуємо. Дно грузьке, болотяне. Знову скрізь розкидана зброя, ладівниці.

Під лісом, на коні Петров, на боках дороги – решта роти. Кухня роздає снідання. З приємністю п'ю чай. Ділимось враженнями. Рота йшла іншою дорогою. Мало спотикала своєї піхоти.

Радимось де стати, інформую про стан мосту. Побіжний огляд показує праці на 2–3 дні – приготує матеріал та змінить пластини. Докладніше оглянемо, може, ще щось окажется. В кожному разі міста не загірєм.

Обоз і кухня в Смолярах, рота розкине намети в лісі з лівої сторони. Погода добра, дощів не сподіватись.

Рота сходе до мосту. Більшою групою – троє офіцерів, четверо унтер-офіцерів взводних і з десяток молодших унт.-оф-в – проходим міст, міряється все докладніше, визначається і приділяється робота. Знову сходжу вниз, ідем по двоє з обох боків.

По дорозі піднімають новенькі короткі майнліхери, пояси з ладівницями, дуже гарні палатки, кращі наших.

За остатньою протокою миємо чоботи. Мгла розійшлась. Несподівано з-за мосту – та-ку! Затукав цварцьлозе, зірвалась стрілянина, кулі летять в нашу сторону! Вискакуєм догори. Сапери лежать за валом, кулі високо.

В чім річ? Може, якась помилка? Полки сотої дивізії також озброєні майнліхерами. Може, якась рота взяла нас за спізнену заблукану австрійську частину? В тумані не розібрались чи що? Він піднявся уже.

Сапери мають, як говорив, по 30 набоїв до своїх кавалерійських рушниць. Кулеметів їм не придається. За валом безпечно. А там крик: чути добре, одлеглість 300 м.

Підсовується Кіндзерський. Пошепки: “Там поляки!” От що. Одівалась артилерія. Над лісом дві біло-червоні хмарки шрапнелі – австрійська!

Чуємось непевно – де ж наша піхота? Страху великого не видно, страт не маєм, прикриті добре.

Огонь хаотичний, нервовий. Що ж, вертатись в ліс по відкритому полю небезпечно. Знайдеться не один шварцльозе. По видній цілі і майнліхери пристріляються. Будуть непотрібні страти. Полежимо дотемна.

Петров голосно всіх розважає. Його міркування влучні: “Ті, що стріляють, нас бояться. Носа до мосту не висунуть. Вони ще під впливом костюхнівського погрому. Тільки тепер вони вернулись над Стохід і будують позицію.

Про їхню команду немає чого говорить. Міст цілий. Маса майна тут заставлено, навіть гармати, інша зброя.

Могли нас з мосту забрати голими руками або, як качок, вистрілять, а навіть застави не виставили. Ми були зовсім близько, йшли й балакали голосно. От коли туман піднявся, примітили в лісі рух і тепер валять там. Може, не знають, що ми ближче, за валом? Не зашкоде, як будуть знать. Возьми, Леонід Митрофанович, своїх. Розложи по гребеню валу, дай з п’ять залпів, видержаних за міст для страху. Це і наших підбодрить!”

Романов почав свою півроту розкаладать. До Андреева побіг посланець, щоб одійшов з возами далше в ліс, з дороги з’їхати на якусь поляну.

П’ять залпів з сотні рушниць своє зробили. Крик притих, стрілянина рівно ж. *Нас бояться.*

Проворні одесити оглянули покинуті вози, притягли скриню консервів, паперові мішки галетів (білі сухарі). Знайшлося щось подібне до кави чи цикорію. Маємо що їсти, вода близько, низом спуститься безпечно. Буде чим попивать.

Підкріпились, хто як умів примостився, приліг, присів. Дехто в возах щось перебирає. Докучає сонце. На гребні несуть службу вартові.

Стріли од лісу, кулі засвистіли близько, смокнули в вал. Всі скотились до рову. З-за мосту заквакдав шварцльозе. Знову з лісу стріли. Невже ми в кільці?

Інакше виходе голос вистрелів. Обережно виглядаю. З лісу висунулось кілька фігур – наші! Од нас коло 500 кроків. Білою хусткою на багнеті махаєм: “Не стріляйте!” Радимось. З двома саперами швидко напівбігом спішимо на спіткання. Один од другого 10–15 кроків.

Таку! Таку! Пішли пулі знов горою. В лісі – з півсотні піхоти. 40-літній поручик в старій довоєнній шинелі, з бородою, худощавий.

“Яка частина?” – “Піша розвідка 397-го Запорозького полку. А ви?” – “З-тя саперна рота 22-го сап. б-ну!” – “Як ви тут оказались?” – “Визначеною дорогою вирушили за вами на другий день по вказаному маршрутові. Прибули в назначенім часі.” – “Хто стріляє з-за ріки?”

“Підіть узнайте, це ж ваш обов’язок!” – кажу з злістю. – “Хіба пізнаєте стріли “шварцльозе” – значить, австрійці”.

Поручик трохи ніяково помовчав, потім сказав, що зараз прийде його полк.

Вислав Петров посланця з запискою. Рота одійшла в ліс, на щастя, без страт, по 3–5 чоловік. Вночі од мосту привезено кілька добрих гружених возів. Було там всього потроху: палатки, продукти, амуніція.

В лісі найдено широку вигідну поляну. Негайно приступаємо до будови землянок, поміщень для канцелярії, кухні, магазину, конюшні. В першу чергу викопано колодязь з доброю водою.

На Стоході

Прорвавши фронт, дивізії 77 і 100 натрапили на великі не знищені інтендантські магазини в лісах. Тут затримались, не рушили два дні з міста. Балювали.

Здеморалізовані частини противника, не натискані в керунку на Смолярі, приблизно на 20 широкості утікали в паніці. Далі на північ, де провадила наступ славна 4-та фінляндська дивізія і кінні полки корпусу ген.-лейтенанта Володченка. Маючи сильніший опір, успіли перейти болотисту річку і збудувать випадові пункти на другім березі.

Спізнення на Стохід 77 і 100 дивізії дало змогу завернуть назад, утікаючі на р. Турію легіони, на Стохід. Ми власне того дня рано були свідками будови нової оборонної позиції.

На Стоході затрималась почата щасливо акція під Костюхнівкою, щоб до кінця війни не рушить з міста.

Запропащено момент розгрому ворога на найважнішим керункові.

Досвідчення вказувало, що зимувать будем на Стоході. Праця ділилась між будовою і зміцненням передової позиції та розбудовою власної вигідної бази.

З 4-ї фінляндської дивізії прислано 20 пильщиків. Ліс кругом старий, високий, і матеріалу під достатком. Зорганізовано швальню, майстерню до підчинки обуви, побудовано лазню. Зрештою, повстав пункт торгівлі, де можна було щось купити до їди і дрібні речі, потрібні в щоденнім житті. Мило, гуталін, голки-нитки.

З часом наші господарчо-торгові починання розвинулись широко, почали давать такий доход, що позволив на добре виживлення. Життя в варунках чистоти, вигоди, в можливості культурного розвою. Дійшла хлібопекарня, найшовся добрий фахівець.

Хліб білий і житній, булки щодень свіжі. Персонал торгівлі з одного дійшов до чотирьох. Продавець, рахівник, два закупщики-доставці товарів, два візники з критими здобичними возами.

З часом повстав кооператив, з которого широко користали частини піхоти, артилерії, навіть недалекі шпиталі, як користали з лазні-бані і майстерських.

Найближча оселя – Троянівка – 15–16 км. Ст. і оселя Маневичі з інтендантськими складами і великим польовим шпиталем. Близько находився там штаб корпусу і нашого б-ну з інж. парком, телеграфною, прожекторною і немуштровою ротами.

Решта терену покривали ліси, болота, невеликі озера. Сусідами роти були передовий польовий шпиталь з правого боку, артилерійська батарея №3 з довженими 2-ма стволами 150-мм пушок “Віккерса”. Били ці пушки на 30 кілометрів.

Для них побудовано спеціальні бетонні становища з ідеально круглим рельсом, по котрім пушки повертались у всі сторони. Ціла система дуже великої ваги, привозилась частями конструкції і монтувалась на місті.

Обслуга численна, високої кваліфікації. Артилеристи – академіки. Цільність пушок була надзвичайна на кождо округлість. Першим об'єктом обстрілу батареї №3 була ст. Повурськ в одлеглості 28 км. Сусіди були милі, високої культури.

Трохи спереду – два полки резерву. Інші батареї, залежно од місцевості і калібру, розкидані даліше чи ближче на 6–7-верстовому участкові дивізії.

Армія щодалі доставала більше зброї і амуніції. В піхотних полках збільшено в два рази кількість кулеметів. Поруч команди “максимів” повстала команда кольтів. Зорганізовано команди траншейної артилерії, де були малого калібру пушки проти кулеметних становищ ворога, бомбомети, кидаючі бомби на ближчі одлеглості.

Отримано ручні гранати нового типу: круглі англійські і невеликі, як цитрина, французькі. В американські рушниці сист. “Вінчестер”, цільні і добре зрівноважені, переозброєно частину батальйонів. Піші розвідчики дістали легкі мексиканські карабіни меншого калібру. Значно побільшала кількість тяжкої польової артилерії. Появились нові аероплани, здається, французькі, менші, рухливі, нічим не уступаючі німецьким чи австрійським. Появились также з нашого боку “ковбаси” наблюдательні, прив'язані аеростати для артилерії.

Сапери дістали поважні запаси піроксиліну, динаміту, тяжких ручних гранат “Новицького”, начинених 2 кг динаміту.

Почав надходить цемент, кругле залізо, кращий колючий дріт. Поповнено запас саперського інструменту.

Лічебність частин доведено до повного бойового складу. З військових шкіл з скороченим курсом прибували прапорщики. З шпиталів вертались вилічені ранені.

3-тя рота дістала для саперів 20 хрестів, а ще більше медалів за Ікву і Костюківку. Дехто мав уже по два хрести.

Прибуло троє офіцерів, прапорщики:

Борис Сікованов з Миколаївської школи,

Харченко з новоодкритої в Києві Олексіївської,

Гонін тоже з новоодкритої Усть-Іжорської.

Для офіцерів інженерних військ було тепер три школи.

Отримано телефонограму про одкомандіровання мене до новоформірованої частини; знову на кілька днів “захорував”, поїхав поручик Блинов з 2-ї роти. Левашов пам'ятав! Ад'ютантом тепер був пор. Корнієнко. З ним були стосунки добрі, приятельські.

В недовгій часі наступила реорганізація. Батальйон розвернуто в 33-й інженерний полк.

Левашова десь перенесено. Романов тішився не менше мене, його совіт в Ромашівці, а заразом перспектива здійснились. *Левашова я пересидів.*

На місяць поїхав в одпуск в свій Новочеркаськ Петров. Обов'язки його спали на мене. Прийшлося їздити в штаби дивізій, батальйону свого, тісніше зв'язатися з командуванням піхотних полків. Поширились обв'язки, прибуло більше досвідчення в стосунках і господарці роти. Користь була немала.

При okazji узнав, що мав бути одкомандированим з дуже прихильною атестацією і рекомендацією. Може, Левашов не був таким лихим?

Петров оженився з дочкою генерала фон Клімана. Прибалтійський барон, все життя прослуживший на Кавказі. Вернувся веселий, як завжди, більше елегантський.

Його землянка на дві половини чепурилась. На віконцях появились завіски, в більшій половині лави замінено гарними кріслами з берези. На стінах зависли полицки. В другій половині широка постіль, столики. При землянці березова альтана, дві лавки.

За два тижні несподівано прибула бричкою з Маневичів

Мати-командирша

Приїзд дружини Петров держав в секреті. Появлення жінки близько передової позиції було сенсацією не будь-якою. Привіз її в позиченій бричці Петров сам, становлючи з ординарцем кінну асисту, як стемніло. Ахнула рота і крикнули “Ва-х!” двоє наших армян Вардан і Нагапет, коли побачили жінку свого командира. Ахнули всі офіцери, запрошені на перший обід.

Коли Петров був зразком мужської будови і всього вигляду, його дружина – зразком жіночої краси кавказького типу. Невисокого росту, лице делікатне, великі чорні очі, оправлені довгими віями, тонко зарисовані луки густих бровей, тонкий, рівний, з малесенькою горбинкою ніс, з делікатними рухливими ніздрями, темний малопомітний пух над малими темно-вишневими устами. Енергійно виступаюче підборіддя. На голові – велика корона темного волосся з бронзово-золотистим полиском.

В поясі тоненька мов оса, руки і ноги маленькі, робила враження хрупкої ляльки – упаде і розіб’ється!

При рослім, широкім, сильнім, стройнім мужеві видавалась ніби дівчинкою. Слабенькою не була, навпаки!

Їздила і держалась на коні, як козак. Цільно стріляла з пістоleta і карабіна. Хід легкий, як на пружині. До того гарно рисувала. На вибитих білим полотном стінах появились дуже подібні наші портрети, рисовані липовим вугіллям.

Її побут порушив наше щоденне життя і призвичаєння. Голився двічі на день Сікованов. Гонін сидів довго перед дзеркалом, пильно шукаючи щось витиснуть на лиці і короткім носі. Флегматичний Харченко старався щораз підкрутити свої довгі пишні вуси.

Що ж я? Дивився, боявся одізватись. Певно, червонів... Бачив Петров, яке враження робила його дружина, ходив пишний і гордий! Замітно підтяглись і сапери.

Всі старанно чистили обув’я, осмикували докладніше блузи. Шапки в багатьох, особливо у одеситів, держались на однім вухові. “Командиршу” вітали в вишуканий спосіб салютування. Армянам очі затягались більмом, вилазили наверх. Притих звичайний вечірній гомін, коли збирались на нічні роботи чергові взводи. Зовсім замовкли нецензурні вишукані вирази найстаршого віком в роті, вольнодумця і сквернослава Гната Гречки. На це дивились поблажливо, бо був

солідним робітником, мав одзначення, не уникав завдання небезпечного. Тепер Гречка облегдав собі душу пошепки.

Був в роті непоганий хор і невеликий струнний оркестр. Співали переважно українські пісні. Оркестр грав добре, навіть дещо з опер і опереток. Здається, було там 8 інструментів. Звичайно, хор співав ближче канцелярії. Тепер заспівав ближче, як завше, ввечером. Пара Петрових вийшла і сіла на лавку.

Хор старався, як ніколи. Солов'єм заливається Кононець, виділяється красою і міццю бархатний баритон Джуха, баси творять підставу-фон, низька октава Баркова гуде з глибини. Співали од серця, слабі оплески ляльки-командирші були найвищою нагородою.

Тепер хор співав частіше, збирались всі присутні. В якийсь вечір попросила командирша гітару, підстроїла і тоже заспівала, та ще як! Мала низький альт, не сильний і не слабкий. Недовго співала, три романси. Про щастя і любов перших два і останній, виражаючий смуток зневіри, – “Не іскушай!” Спів артистичний, акомпанемент певний.

Тишина абсолютна. Затримала дух 150 лічуча громада людей. Все це бувало, знаючі світ, і діти ріллі, тільки пізнаючі. Враження переживали разом глибоко. Вдячність виявилась якусь хвилю тишиною, загуло, зануміло, заплескало, забувши час і місто.

Гість наш прожив три тижні, недовго. Вплив її перебування зоставив цінний слід. Здається, працювали всі охотніше. Ще довго Гречка стискував губи, щоб не матюкатись. Довго ще поглядали з надією на землянку Петрова, особливо Вардан і Нагапет. В призвичаєння увійшла привичка опрятності і чистоти.

Багато може зробити гарна жінка! І у нас зробила. Мала матір черкешенку, од неї взяла вигляд.

33-й Інженерний полк. Серпень 1916.

Як вспомнив раніше, з 33-го саперного б-ну розвернуто полк в складі:

Саперний батальйон

Ком-р капітан Таскі Миколай Максиміліанович.

I саперна рота	штабс-капітан	Мофет
II -- // -- // --	// -- // -- // --	Незаєв
III -- // -- // --	// -- // -- // --	Я
Дорожно-мостова рота	// -- // -- // --	Романов.

Технічний батальйон

I телеграфна рота	штабс-капітан	Коссович
II -- // -- // -- // --	поручик	Долобко
Прожекторна -- // -- // --		
Інженерний парк		
Командир полку	п. полковник	Буйко, академік,
		одночасно інженер корпусу
ад'ютант	поручик	Корнієнко

офіцер для поручень
при управлінні корпусного інженера

Петров В. П., підвищений
в штабс-капітани.

При штабі полку немуштрова команда:
Князев, вічний старий прапорщик ще з японської війни.
Пригадується скарбник Мошенець.

З літами позабував багато фамілій, хоч немало заховала пам'ять обличчя багатьох.

Реорганізація властиво наступила пізніше, трохи з цим забіглось наперед.

Позиція по Стоході будувалась в залежності од ґрунту. Проти Смолярів в сипкім пісковім ґрунті окопи копались легко, на повну глибокiсть і профiль. Стiни змiцнювались тонким деревом. Стрiльниці, де росла трава, викладались з дерну, в iннiм випадковi – мiшками з пiском.

Ставились козирки од шрапнелi. Спочатку по ночах з-за Стоходу густо стрiляли кулемети. Артилерiя одзивалась рiдко, переважно легка. Вдень тихо-тихо. Мiж позицiями одлеглiсть коло километра, по низинi долини густо стоiть очерет. Скрiзь мiж протоками глибоке рiдке болото. В ту чи другу сторону атака була б тяжка.

Появлення тяжкої артилерiї за стоходською долиною уявилось мiцним i довготривалим огнем по мостовi, остаточно знищеному перехресним огнем. Стиль стрiльби свiдчив про присутнiсть нiмцiв. Праве своє крило нiмцi протягли далi на пiвдень.

В тiм же часi зняли з позицiї польськi Легiони. Менша частина була вислана на iтальянськiй фронт, бiльшiсть попала за дроти в лагерь Щипьорно коло Калiща.

Италія вступила в війну по сторонi Англiї, Францiї i Росiї. Мала вiковi рахунки з Австрiєю.

Пiдтвердилась правда про дипломатичнi умови. Тратять вони силу, коли робляться не вигiдними однiй сторонi. З появленням нiмцiв розпочалась все збiльшуюча дiяльнiсть iхнього льотництва. Крутились над нами iхнi лiтаки щодень. Бомби кидали на ст. Маневичi i Троянiвку.

Переважно кидали не цiльно, панiку навели там велику.

З обох бокiв висiли "ковбаси". Не знаю, чи по приказу згори, чи з власної iнiцiативи, батарея №3 збила з першого залпу нiмецьку "ковбасу". Гiстро ляснули пушки, а за короткiй момент – далекий вибух, полум'я, i не осталося слiду по "ковбасi".

На яких 5–6 км в висотi 300 м така надзвичайна стислiсть прицiлу! Недаром артилеристи академiки!

Не припоминаю докладно числа, коли прийшлося пережити

Другий раз страх, розгубленість і безрадість

Над позицiєю нiмецькi лiтаки почали лiтати на нашiм участковi щодень. Робили неглибокi круги, змiнялись, i так од ранку до вечора. До iх навiть привикли.

Були малі, звинні, з збільшеною швидкістю. Вернувшись з нічної роботи, ліг поспати в наметі. Було тепло, повітря пахуче. Заснув каменем і прокинувся... на землі. Намет десь одкинуло, в повітрі дим, густа курава, сильні вибухи, крик, біганина. Під руку попали чоботи, штани.

Що робиться? Знову ріжучий свист, вибухи. Кинувся набік, простягся під товстою сосною. Руки трясуться, ноги не попадають в штани. Якось натяг штани і чоботи. Лежу так, притуливши голову до пня, вгорі режуть мотори, хлопають вибухи шрапнелів. Вибухи затихли. Зриваюсь утікати десь, де біжать люди і коні. Трохи притомнію. Вгорі виджу громаду літаків, коло їх білі вибухи шрапнелів. Ще трусить тіло страх, а вже будиться цікавість: "Може, хоть одного зіб'ють".

Так стою сам, задравши голову. Щось в верхах близьких сосен зашелестіло, а в долоню над очами сильно ударило. Рука упала, оніміла, болить неймовірно. З страхом глянув – крові не видно. Тільки біла ямка, котра починає темніти і напухати. Біль розходитьсь до ліктя. Вже не чують моторів вгорі. Осідає курава, слабне тяжкий дух смороду вибухів. Сиджу коло своєї землянки без шапки, блузи і пояса. Лівою рукою піддержую праву, долонею догори.

З'являються люди, хто з землянок, хто побіг далі. Єсть Петров і Романов, прибіг фершал. Долоня і пальці синіють, товщають в очах.

Догодила так своя "протилітничка". Тяжка, кругла, свинцева куля з великої висоти попала в руку. Не мала сили пробити, була "на ізльоті", однак контузія од неї болюча. Кість теж тріснула, тепер там замітний горбик. Відро холодної води, біль трохи лагідніше. Щось Білоус приклав, посмарував жовтим, перев'язав, зладив темляк. Вийшло з того донесення: "Поважна контузія правої руки в часі бомбардування з 19 ворожих літаків. Контужений залишився в рядах..." Це має свою вимову і вагу. Підкреслює одвагу і розуміння важності служби насамперед.

Одвага? Якби хто знав мій звіриний страх і безрадість, як лежав під деревом!

Батарей №3 німці вислідили. Була вона об'єктом бомбардування. Не мала ніяких страт, як і найближча до неї наша рота. Бомби впали на польовий шпиталь, на сусідську. Забили двох, покалічили понад десять, забили 12 коней і покалічили коло 30.

Однак скоро перенесено десь батарею №3. Польовий шпиталь зник. І ми довго міста не нагріли.

Рука не довго боліла і лежала на темляку. В тім стані з одним взводом виїжджав срочно на ст. Маневичі. Зробили там два довгі надійні бліндажі для тилового шпиталю і інтендантства.

Лікарі прискорили лікування руки, злагодили біль. З уваги на тріснуту кість треба було ще користатись з темляка.

Вертались щедро обдаровані медичним спиртом, салом, ковбасами і білим хлібом – шпиталь і інтендантство оцінили труд.

Потрійний запас везла громадка одеситів, певно, обіграли когось з медицини.

По повероті довідались про перенесення разом з 77 і 100 дивізіями далі на північ.

Тут власне наступила реорганізація. Прибули Харченко, Сікованов і Гонін. Тут гостювала дочка Кавказу, дружина пор. Петрова.

Під Стобихвою

Нове місто, де перенеслась рота, не різнилось од попереднього. Густий старий ліс доходив до болота Стоходської долини.

Ліс цей давав надійне маскування, першого класу будівельний матеріал. Крім сосни і ялини, росли тут дерева листясті, на невеликих прогалинах нависали широкою короною могутні дуби. Місцевість вища, ніж під Смолярами. Де-не-де піскові горбки, названі сопками. Стара дорога підходе до боліт і гине. Далі замітно вузьку, до 4-х метрів, смугу затопленого проходу з ліщини і лози, котрі густо ростуть на краях лісу і на берегах річки. З правого боку дороги в одлеглості ½ км од болота – кілька напіврозвалених будинків села Бережниця, спаленого недавно в часі бою. На другім боці з правого боку глибоко вривається в болота широкий і високий горб. На ньому виразно виступають напіврозвалені муровані будинки, високі старі дерева. Це містечко Стобихва.

Долина широка, має сітку протоків. Між тими протоками рідке, бездонне болото. Навіть очерет на нім не росте.

Пробратись на другий бік немає ніякого способу. Навіть по вибухові снаряду не зостається найменшого сліду. Вилетить вгору стовп багнюки з димом і знову затягнеться. Дим розійдеться, не побачим міста, де ударило.

Позиція невидітна, небезпечна, дуже слабо розбудована. На крайнім лівім крилі, посередині кілометрової долини – горб – піскова сопка. Там 50 чоловік піхоти з кулеметом. Берегом – окопи неповної глибини, в пісковому ґрунті.

Од спомнянутого переходу з фашини по другім боці – півколом окопи, зовсім мілкі, не глибше метра, тягнуться на кілометр, упираючись правим крилом в болото. В ньому на трьох низеньких, невеликих горбках примітивні рови творять праве крило – плацдарм, глибиною 300–350 метрів. Проти лівого крила – високий горб, з дерев'яними хрестами – Кладбищенська сопка, кладовище Бережниця.

Тут, в примітивних землянках, міститься батальйон резерву. Ближче правого крила з болота піднімається на яких 6 метрів штабна сопка, довжиною коло 200 м і з 50 м ширини. Тут резерв плацдарму двох рот і штабу батальйону. Окопи в піску, землянки слабкі. Далі направо, в трохи вищім ґрунті – позиція краща, ґрунт міцніший.

Завданням роти було розбудувати позицію лівого крила, а в першу чергу – плацдарм.

В цім місті перейшли Стохід і якимсь чудом закріпились часово частини 4-ї фінляндської дивізії ген. Селівачова.

Категоричний приказ утримати позицію за річку змусив до оборони цього плацдарму в надзвичайно тяжких умовах. Од штабної сопки до окопів затоплена доріжка з фашини ширини до 3 м. Ще вужча на правім горбці.

Окопи німецькі проходили рівнолегко і близько: од 100 до 60 метрів. Лежав перед ними вал оцинкованого колючого дроту. Всередині тієї позиції часто перекидались ручні гранати з окопу до окопу.

З тереном нічних небезпечних робіт знайомились ми при темноті; в окопах плацдарму треба було порушуватись рачки. Окопи і проходи прострілювались пе-

рехресним огнем. Трохи крили рух куці, коли вгору вилітали ракети. Найгірша позиція, яку можна уявить, навіть не забезпечена дротяною загородою. Вечором раз доїжджала кухня до штабної сопки. В порозумінні з піхотними штабами накреслено план найпильніших робіт. Отримано поміч людьми і возами.

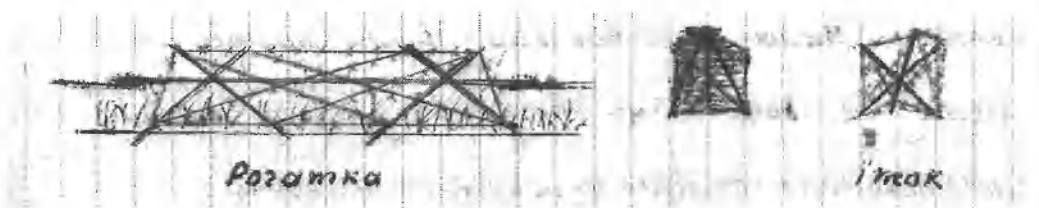
Найпильнішим завданням було поставлення дротяних загород в найкоротшій часі за річкою. З уваги на одлеглість ворожих окопів належало заховати найбільшу тишину і обережність.

З тих причин робить загороду з забитих кілків, опутаних дротом, було неможливим. До цієї цілі виконано 300 рогаток і 150 їжаків.

Готові рогатки підвозилось возами до штабної сопки, а звідтіль підносились, починаючи з правого боку на лівий, уставляли і в'язали між собою рогатки сапери. Піхота підходила і зараз верталась; по двоє на рогатку, по одному на їжак. Вилітала ракета, всі падали і лежали без руху, поки згасне. Ланцюг виставлених керункових показував напрямом. Робота посувалась справно.

Удалось заховати тишину. Лічилися ми і піхота з поважними стратами. Були вони, на щастя, невеликими. Забито сапера Соболевського, ранено чотирьох. Було це другої ночі, коли їжаки викидались з окопів, односились наперед на 15-20 кроків і в'язались.

Німці весь час освітлювали ракетами терен і обстрілювали з кулеметів. Вертався тоді ходом з лівого крила і бачив рої огників в куцах, чинимих кулями "дум-дум".

Мала увага. Коли ідеться на небезпечне завдання, кождий рух, крок, слово має свою вагу, захоується найбільша обережність. Напружений слух ловє всякий одголосок, тихе порушення листя, плески води, шелест трави. Очі бачать в темноті зарис рослини, підозрілі контури і рухи. Вертаючись, обережність притуплюється, хоть буде то під боком ворога. Кроки ставляться сміло, часом появляється така безпечність, що хочеться... заспівать!

Коли ідеш там, тривоже і лякає кождий стріл, кожда пуля, що просвистіла чи, як комар, продзвеніла!

А то не є те найгірше. Та пуля страшна, що дзигне в неуловимій частині секунди – значить, близько пройшла смерть!

Власне в часі повороту з небезпечного, удачного завдання, коли притуплюється чуйність і увага, легко згинуть чи бути раненим. Знаю це по тобі.

Забезпечення висунутих окопів оцінено піхотним командуванням дуже високо. Рота дістала 10 хрестів і ще більше медалів. Дійсно заслужила в тих умовах.

Зараз же приступлено до зміцнення окопів. Поглибити не дозволяла вода. В діло пішли мішки, цим разом отримано їх багато захисного цвіту.

Пороблено викладані траверси проти найнебезпечнішого огню вздовж окопів. Довезено і поставлено понад сотню сталевих заслон. Укладено високий вал проти продовженого огню по ходові до Кладбищенської сопки. Там понесено піхотою раніше поважні втрати.

Тепер осада плацдарму почула себе краще, могла стояти і ходити. Замість козирків виложено гнізда на 2-3 (...), де можна було безпечніше посидіти, одпочити і поспати.

З деревини і мішків зроблено приміщення для офіцерів, що тулились в неможливо примітивних варуках з солдатами.

Приступлено до розбудови оборонності штабної сопки. Копався глибокий котлован для будови міцного бліндажу. Одночасно робилась дорога доїздова од Кладбищенської для вигіднішого руху возів з матеріалом, кухонь, людей.

При найменшій дощі творим тут рідке болото до колін. Ужито дерево, товщиною 12-15 см з прикриттям піском. Німці по цій дорозі пускали вечорами один-два залпи. В цілях маскуванню од сторони річки поставлено густу стіну сононок і ялинок. Вдень добре крили рух, а при своїй висоті не давали і для "ковбас" можливості обсервування дороги.

Навіть вдень можна було доїхати до штабної возом чи кінно. В цей час ближче прийшлося познайомитись з п. полковником Нікітіним, командиром 397-го Запорозького пішого полку.

Він більше перебував на штабній сопці в бліндажі к-ра батальйону. Не раз приходив на висунуті позиції з палицею в руці, без ніякої зброї, з солдатом-зв'язковим.

Старий холостяк, коло 50 літ, високий, широкораменний, доброї ваги, в стосунках безпосередній і легко приступний, солдат жалів і про його дбав.

Свій чин мав ще з Японської війни 1904-1905 рр. Орден Св. Володимира мав з мирного часу без мечів.

Мав надію дістатися за Костюхнівку чин полковника та хоч мечі до Володимира.

Любив Нікітін молодіж і пограти в преферанс. Звідтіть тісніша з ним знайомість, бо уважав мене за бажаного партнера. Дійсно, грав я непогано.

Сталим партнером до преферансу був прапорщик Горбань, начальник пішої розвідки. Літ коло 30, походив з Верхньодніпровська, мій близький земляк.

На позиції був він давно, командував ротою і пішою розвідкою од мая 1915 року. Коли говорить про хоробрість або удачу, Горбань міг бути прикладом. В своїм полку та і в цілій дивізії уважався за найкращого розвідника.

Здобував "язика", коли було треба, часто підлазив до ворожих окопів, розвідував кількість і місто кулеметів, щасливо "знімав" та приводив "секрети", висунуті перед окопами.

Мав випадки загорнення "застав" 15-20 чоловік з кулеметами. Розвідку, меншу чи всією командою, водив особисто. Траплялось Горбаневі потичка око в око. За найкращу зброю уважав гранату, пістолет, короткий кинджал і малу піхотну лопатку. Ходило з ним "воєнне щастя", сам ні разу не був раненим, а його команда мала стосунково невеликі втрати. Очі і вуха були у його котячі.

В піхоті на позиції ранг надавався скоро: що 4 місяці подавались представлення на п. поручика і поручика, далі – 6 місяців на шт.-капітана і капітана.

У нас і в артилерії ранги вислужувались довше, представлення висилались до поручика що 6 місяців, шт.-капітана – 8 місяців і капітана – 1 рік.

Часто представлення десь залежувались. В прикладі п. полковника Нікітіна і прапорщика Горбаня, штабс-капітана Мофіта, прапорщика Князева та і мого. У нас такі задержування кидались в очі: не всі до того мають удачу.

Після закінчення головних робіт на позиції поїхало в одпук коло 20 саперів. Дістав і я 15 днів.

Іде нове...

Грошей зібралось чимало. В Києві купив дві валізки, гарне убрання, котре допасував добрий кравець, нові чоботи, набув подарунки – і на третій день був в Кічкасі.

Радість, сльози, поцілунки і балачки: як, що, коли і т. д.

Саме у Люби родилось третє – хлопчик. Був у неї кумом, малого назвали Анатолієм. Цим разом з Андрієм спіткання було тепле, сердечне, радісне. Щось нове в його повазі прорвалось, якби признав мене за рівного. Щораз обнімав, цілував, приглядався.

Мати не спускала очей, весь час щось підсувала смачне, клопотала, мало присідала одпочить. На лиці зміни ніякої: ті самі добрі очі, привітні, щирі, материнські.

Галя виросла на поставну, хорошу дівчину. Як і раніше, старалась держатись близько, була рада показатись разом між знайомими. Обходили ми з нею і об'їжджали наші старі кутки і міста в ярах, на островах, в степу, ходили до порогу Вільного.

Під вечір, коли збирались за столом, одповідалось і слухалось про життя в позиції і тутешне. Полікарп якось викрутивсь од війська, був рекламований.

Андрій докладно розпитував про умови життя на фронті, настрої, розмови, харчі, стан озброєння, транспорт і т. д.

Розказував, як міг, докладно: що бачив, пережив, чув. Про враження боїв на Ікві, Стирі, Стоході. Розуміється, з пункту вражень і можливостей молодшого командира, а остаточно – командира саперної роти. Про розмови в полках піхоти і між саперами. Спеціально уважно слухав цього всього Андрій, він і розпитувавсь докладніше та цікавився кожними проявами нашого фронтового життя.

Ото зміст моїх оповідань. Армія має повний бойовий склад. Добре озброєна, харчі непогані, одіта і обута краще, як рік назад. Санітарна служба справна. Залізничі працюють добре.

З розмов з офіцерами старших рангів, як командирами батальйонів і деяких полків в артилерійських батареях, проривалась критика вищого командування за затримання наступу Південно-Західного фронту та великі страти, особливо в гвардії, котра вийшла за Стохід і полягла під Голобами та Мельницею, в 30 км од Ковеля.

Випадало з тих розмов, що головна акція наступу мала розпочатись силами Північного і Західного фронтів. Там було змасовано більше артилерії, нагромаджено великі запаси амуніції, зібрано переважаючі маси корпусів.

Тим часом, в часі критичних кінцевих боїв на Південно-Західнім фронті, на тих сильніших не зроблено навіть поважної демонстрації. Щось натякалось на зраду, не раз падало слово "Распутін". Солдатів цікавило найбільше: коли кінець війни?

Більшість молодшого офіцерства, бувші студенти, учні старших класів середніх шкіл, податні на настрої, критику і незадоволення, майже одверто висловлювали свої погляди, солідарні з солдатськими: коли кінець війни?

В наших розмовах з Андрієм окремо він сказав: "До цього часу на Україні панує нагінка на всяке проявлення нашого культурного громадського життя. Загнано його глибоко в конспірацію. Закриті всі "просвіти", читальні, друковане слово.

Іде до великих перемін, скрізь як Росія довга і широка. Постарайся сам ширше одкрити очі і подумай та знайди своє місце в недалеких рішальних подіях. Прийдуть вони скоро."

Щось загадкове крилось за цими словами. Одночасно повстало почуття несправедливості і протесту проти уряду.

Замітно поважні переміни в умовах життя глибокого запліччя. Заводи Кічкасу, Хортиці і Олександрівська переставлено на потреби війни. Переважно готовились тут снаряди для артилерії. Зауважить давалось зміни в зовнішнім вигляді. Міцно зменшилась мануфактура, обув. Великий процент убирався в шинелі, військові блузи і штани, шкіряні куртки, одчувався недостаток цукру, перцю і інших дрібниць. Одпук пролетів скоро, непомітно.

Знову прощання, сльози матері, сестер. Міцні утиски Андрія, Полікарпа. Щось стискає в грудях: коли знову спіткаємось і чи спіткаємся? Війна роде смерть.

Довго з вагону бачу махання прощальне хусток, шапок. Тим часом в купе сам. Мислі повертаються до своїх саперів. Рано буду в Києві. Спати не хочеться, стараюсь передумати Андрієві слова, непокоючі, болочі, не зовсім зрозумілі.

І приходе певне порівняння. По противній стороні бачив поляків. Хоть в моїм понятті це військо не показало тих прикмет, про які читав в "Огнем і мечем", "Потопі" Сенкевича, однаке було військом польським національним.

Вище наше командування урочисто ствердженням підписом Вождя Збройних Сил, великого князя Миколая Миколайовича зобов'язанням прирекло відбудову Польської самостійної держави.

В нашій армії поляків було немало. Серед них – командири корпусів, дивізій, полків, з великими нагородами.

Замітний був патріотизм, національна свідомість, починаючи од рядового, кінчаючи генералом. Ми цього не мали.

Українці становили переважаючий процент в кадрі унтер-офіцерській, в масі кінноти і гвардії.

Виділялись дисциплінованістю, почуттям обов'язку. Національна свідомість слаба, приглушена 250-літнім гнітом московських царів, ступневого нищення

об'явив культурно-народного почуття і свідомості, особливо од часів Петра I до остатніх днів. Тепер же заборонено і затиснено петлю над початком відродження, викликаного революцією 1905–1906 років.

В цім керунку не видно ніякого найменшого проблиску. А ходять чутки про повстання в армії польських національних частин! Того у нас і в думці немає. Треба глибше, пильніше прислухуватись, придивляться, шукать відповідь на повстаючі питання.

Роздивляться за своїм містом в перспективі подій, на Андрієву думку, недалеких.

В Києві набув чорну легку замшеву куртку на дрібнім хутеркові. Для саперів – повну валізу папіросів і тютюну.

З дому везу з 30 кг переважно ковбас, шинки, печива та солідну сулію пахучої міцної наливки.

З Києва до Маневичів вертаюь етаповим потягом. З відпуску вертаюься на фронт солдати і офіцери.

В купе на чотирьох їде нас десяток з різних частин. Як в випадковим знайомстві, початкові розмови уривані, потроху розширююься. Кождий має що розказать з особистих переживань в минулих боях, з вражень про відпуск.

Головне питання – “Коли кінець війни?” – викликає друге: “Як буде після війни?” Висновок загальний: “Як є тепер – не може зостатись”.

До розмов не мішаюь, слухаюь, що говориться, уважно. Загальна думка, що “війну треба кончить найскоріше”.

Було переконання, що при теперішнім стані армія сильніша, ніж була ще недавно. Наступ треба провести на всіх фронтах одноразово. Котрийсь оповідав про страшливі наслідки труючих газів, особливо де не було добрих масок.

Другий кинув знехіття: “Якби Миколай Миколайович зостався Верховним Головнокомандуючим, давно розігнав би всяку нечисть, що вертиться коло царя. Не тільки Південно-Західний, а всі фронти ударили б разом. Були б ми тепер на Бугові, а може, і на Віслі, а не топились та плісніли в поліських болотах!” Хтось ще додав: “Гострий він, та на війні розуміється, – повний генерал, має вигляд! Цар – тільки полковник, може, людина хороша, так цариця німкєня. Вертаься там німці, а відомо, що жінка може?”

При цариці появилсь якийсь темний мужик-знахар *Распутін*. Уміє лічить таємну хворобу у наслідника, котра для малого смертельно небезпечна. Ліків на неї медицина не знає.

Распутіна, п'яницю з темним минулим, уважають в вищих кругах мало не святим. Вплив і силу має таку, що по його протекції навіть міністрів назначають чи міняють. Жінки і дочки найвищих титулованих осіб цілують руки цьому шарлатанові, хабарникові, пройдисвітові.

Аж голова гуде од таких розмов! Вірить не хочеться. В тім, що чув, виджу зв'язок з словами Андрія. Ще не розумію добре, одначе щось каже: “*Іде нове, неодворотне...*”

* * *

З Маневичів заїхав в штаб полку. Дуже зичливо прийняв полковник Буйко. Він киевлянин, розпитував про життя в Києві, був там давненько. З шт.-капітаном Петровим привітались по-братерськи. Сказав під секретом, що жде мене невдовзі добра несподіванка. В штабі довідався про високу оцінку праці 3-ї роти командуванням 77 і 100 дивізій.

Дістав орден Св. Анни III ступеня з мечами і кокардою. Анна і Станіслав III ступеня і вищі не лічилися нагородами бойовими, а черговими за перебування на позиції. Бойові були: “Анна IV ст.”, червоний темляк на шаблі; “Володимир” з мечами III ст. і вище; “Золота зброя”, жовто-чорний темляк до шашки. З позолоченим ефесом і білим хрестиком Св. Георгія, вправленим в верх ефесу.

І хрест Св. Георгія IV ст. і вище – найвище одзначення. Георгія III ст. міг дістать офіцер в чині найменше підполковника. II ступеня був нагороджений тільки генерал Юденич за здобуття сильної турецької кріпості Ерзерум. Орденом I ступеня в Російській армії нагороджено кількох найкращих.

Буйко і Петров гаряче радили, перший навіть в формі приказу, готувиться до іспиту за повний курс Миколаївської воєнно-інженерної школи. Тим більше, що мав за собою перший рік, практичне солідне досвідчення, нагороди.

Дістав нові свіжі підручники про залізобетонні будови на позиції та “Боротьба за полоси зміцненої позиції”. Другий підручник учив будови позиції вглибину, з окремими пунктами опору, пов’язаними перехресним огнем, посідаючим всі види оборонної зброї.

Автор – генерал Гурко, командуючий Окремої армії Західного фронту. Написано цей дуже добрий підручник на підставі досвідчення з французького фронту.

Зрештою – запевнення, що зимуєм на теперешнім місті. Корпус і полк тепер входять в склад Окремої армії Західного фронту.

В роті все йшло добре, Харченко давав раду досконало. Сапери з вдячністю прийняли папіроси “Сільва” і тютюн. Андрееву подарував стару, та ще добру кожану куртку, котру допасували кравці до його фігури.

Вечором мої помішники оддали належну честь привезеним з дому печеному й копченому. Спробували, розуміється, і наливки. Добрим словом дякували рукам, що те все робили.

Всі наші старання скеровано на порядне, вигідне і безпечне зимування. Виділено для цієї цілі взвод з додатком половини плотників.

Порадившись вчотирьох, постановлено побудувать для кожного взводу по 7 землянок, для кравців, шевців міцний дом, лазню на 50 людей, рублені поміщення для кооперативу, магазинів, на матеріали і інструмент саперський, під кухню, канцелярію, на кінці 3 землянки для офіцерів.

Землянки властиво були, вимагали соліднішого покриття проти залітаючих 10 см гранатів, забезпечення теплом. До існуючих належало доробить ще дві, щоб трохи було просторніше.

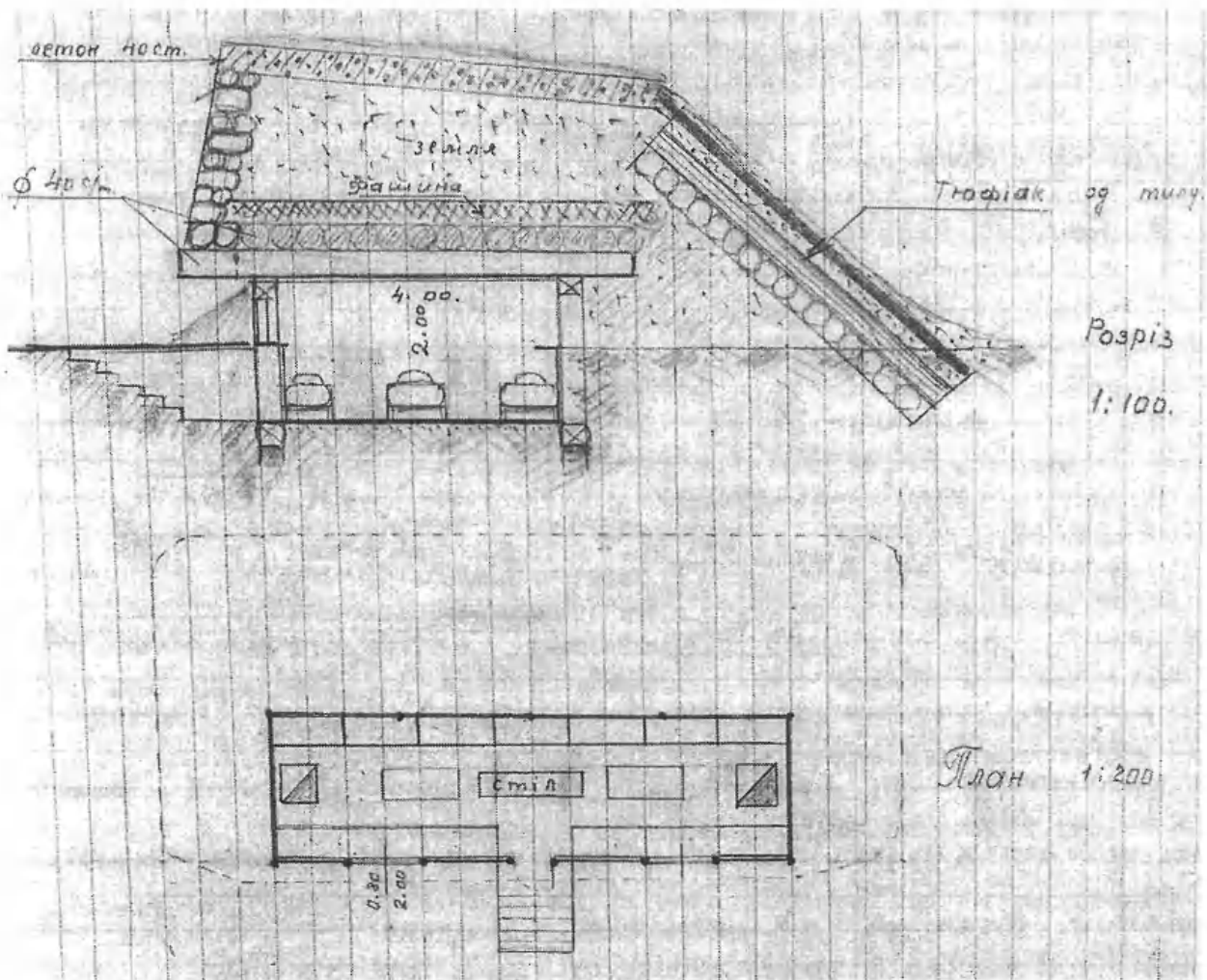
Канцелярію, лазню, майстерню, кооператив постановлено поставить рядом з густою стіною старого лісу. Трохи окремо конюшня і криша для возів.

На рисунках показано переріз землянки і план – на 15 людей. Рядовий сапер 3-ї роти мав місто спочинку краще, ніж офіцери в піхоті і артилерії. Та і в інших наших ротах.

У мене землянка – 4 на 6 метрів. До снання – 2 х 2 і така для Василя. Друга – 4 х 4 – для праці та нарад.

В двох інших рядом жили Харченко і Сікованов та Гонін і ст. унтер-офіцер Михайло Михайлович Уляніщев. Разом з двома хрестами і двома медалями з лівої сторони, на правій стороні грудей носив синій хрестик Московського університету. Дуже милий, спокійний і одважний.

Давно пішло на нього представлення на ранг прапорщика. Ходив з взводом на самостійні завдання. Мав літ 25, сапери його поважали.

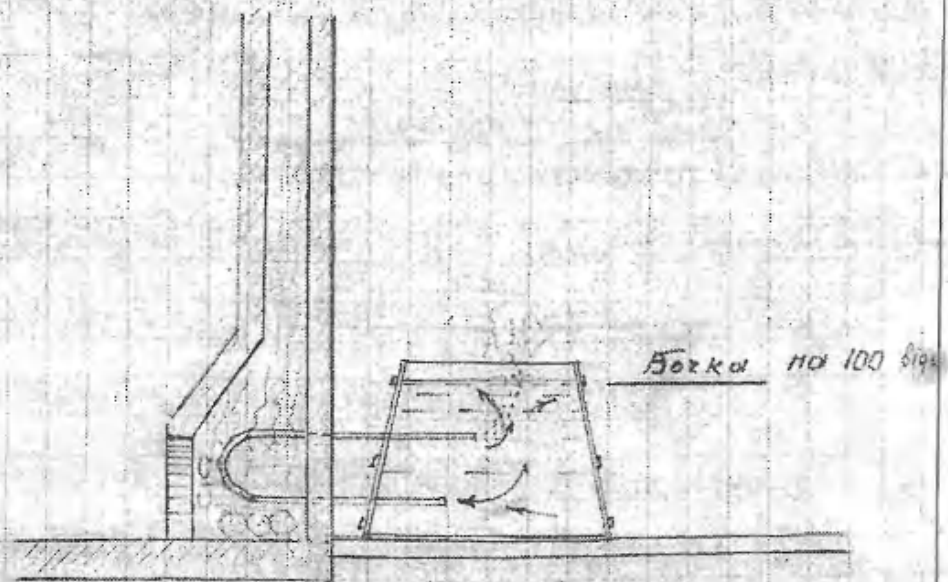
Землянка з покриттям і забезпеченням з тилу і боків од гранат 10 см і бомб льотничих до 150 кг

Для резерви піхоти бліндажі робились з покриттям і забезпеченням од тяжкої артилерії міцніші: на взвод, півроту і роту. Дверей 2–3–4.

Стіни: двійний зруб, заливались всередині бетоном. Накатник трійний. Землі 1½ м, фашини ½ м, залізобетону ½ м, на самім верху – залізничні рельси, присипані маскуючою землею. Під стінами – двійні нари. Печі залізні, вікна – 50 х 100. Широкість – 5 м.

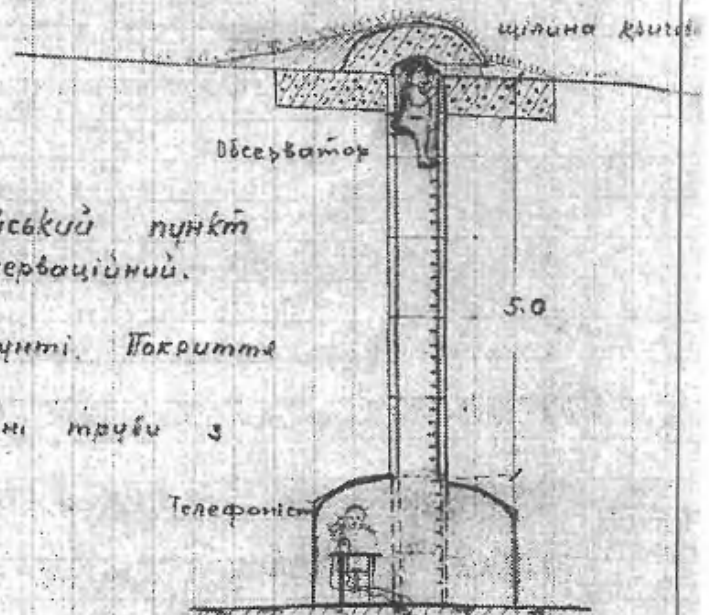
Нагрівання води

в бані

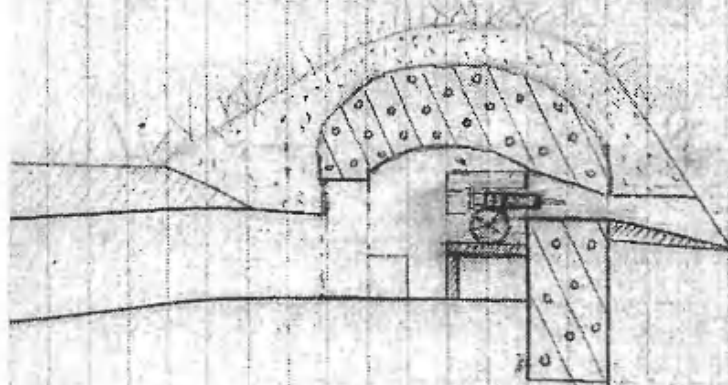

Артилерійський пункт
обсерваційний.

В глинясто-пісководячому ґрунті. Покриття
натуральне; до гори бетонні труби з
скоблами.

Колодязь на 5 стрільниць
Купол і стіни з залізобетону
товщиною 1 м.

Маскування:
Земля покрита старанно дернинами
з травою.

На штабній сопці закінчено бліндажі для 2-х резервових рот та штабу батальйону. Перекриття та бокові тюфяки забезпечували надійно од 150-мм гранат, а навіть 220-мм не міг одразу пробить. Окопи по гребню зміцнено жердинами та пов'язано ровами з бліндажем.

Для штабу – три перегороди, телефоністам та посильним – більша посередині, найменша – на 3-х, до снання.

По обох боках сопки збудовано капоніри з залізобетону. Кулеметний огонь з цих майже непомітних міцних гнізд робив неможливим зближення до підставової позиції.

Такі самі землянки робились на сопці Кладбищенській для піхоти і команди траншейних батарей, мінометів та малокалібрових гарматок. Разом з нами трудились полкові саперні команди і робочі роти.

В найвищій місті збудовано для артилерії пункт обсерваційний, котрий трудно побачить на 5 кроків. Нижче 6½ метрів – поміщення для телефоністів, звідкіль виходиться нагору по скобах (...). Входитьсь вниз, збоку, не помітно.

Робився міст для тяжкої батареї і дорога з накату. Тільки там, за Стоходом, дві роти кривавились.

Страти майже щодня. Завше, побувши там, верталось з тяжким серцем. Для поліпшення забезпечення позиції нічого не можна придумати, аби рятувати од смерті і каліцтва.

Командир 398-го Новомосковського полку, полковник Ірживо-Домбровський, за Стохід не ходив, не находив потрібним. Та трудно було і уявити його, ходячого вночі по болотних кладках. Повний, з розкішною бородою, гарним привітним обличчям, чепурний, одітий в допасовані добрим кравцем кітель і штани, в завше вичищених чоботах, полковник цей видавався тут випадковим гостем.

Георгій свідчив, одначе, що офіцер бойовий. Мав гарного коня золотистої масті, вичищеного на диво, добре годованого, набутого під Костюхнівкою од венгрів. В сідлі сидів і їздив дуже добре.

Видно, був і господарем добрим, бо його солдати тримались веселіше, ходили чистіше.

Не прийшлося почути про його нічого недоброго. В стосунках був коректним, уважним, чулось в нім старшого начальника, що уміє показувати і слухати приказу вищих.

Про марнування 2-х рот за річкою трохи здивовано подивився і так сказав: "Був там, знаю, що тяжко солдатам. Що можна, ви, спасибі, помогли, – зроблено. Приказ армії – плацдарм укріпить і удержать!" Спосіб і тон замикали дальшу балачку.

До того і полковник, котрого спіткав перший раз на штабній сопці, піднявся виходить. Що ж, ради немає...

Німці почали стріляти бризантними гранатами. Розривались вони низько над землею на сотні кусочків і летіли у всі сторони. Покривали значну площадь.

В окопах без козирків, тильної стіни попадали навіть в ячейки, де шукали спокою і одпочинку люди.

Траверси не рятували од подовжнього поражання. Тут не має значення двійний ряд рогаток і їжаків, підвищення окопів. Провадиться нищення, розстріл живої безборонної сили.

Іду пізніше по якимсь часі з того нещасного плацдарму. Там дві роти 397-го Запорозького полку.

Одзивається щось – неначе стид, що живу в умовах вигідних, теплі, чистоті, стосунковій безперечності.

Заходжу, як завше, в бліндаж штабу батальйону. Єсть п.-полковник Нікітін, єсть і Горбань. Ділюсь своїми думками з присутніми.

Нікітін часом уживає не завше вишуканих виразів, коли буває чим незадоволений.

Перше всього виразився критично про моральність матерів вищих штабів: “Буваю там, бачу, в яких умовах там живуть. Раз в добу їдять холодну кашу чи суп, вічно без сну і одпочинку, завше чекають смерті чи каліцтва.

Якби мав волю, давно б покинув те пекельне місто. Нам про це і думать не можна, коли не хочеш підпасти під суд. Вище командування (знову лихе слово про матерів) уважає обов’язковим удержать плацдарм. Непотрібні страти, непотрібні муки.

Прийде весна, вода все залле, треба без бою одійти. Захотять німці – скерують там кілька тяжких батарей, то за годину сліда не останеться од плацдарму і людей.”

Голос, густий, низький, помітно заламався, посмутнів. Правда те, що казав. Троє присутніх тільки ствердили ту *Правду*.

“Що ж, капітан, дістань ще дві свічки та пропустимо пультку-дві. Од судьби не втечеш, нагаєм обуха не перешибеш!”

Горбань по-старому в прапорщиках.

* * *

397-й і 398-й змінила бригада 77-ї дивізії, 306-й Лаїшевський і 307-й Мокшанський – старе, знайоме.

Був вересень. Не успіла бригада як належить улаштуватися, як німецька численна, переважно тяжка, артилерія ударила по позиції і резервах.

Найбільший огонь сконцентровано на плацдарм та сопки штабну і Кладбищенську.

Мав Нікітін рацію: плацдарм і хто там був – згинули! Наша артилерія скоро розвинула найінтенсивніший огонь.

З обох сторін висіли “ковбаси”. Над позиціями німецькі літаки-розвідчики, чорні спіралі диму – вишукували позиції батарей.

З’явилась нова група німецьких літаків і зараз надлетіло чотири наших. Це не “цейхаузи” – фамани! Шибкі і звинні зчепились з дев’ятьома німецькими.

Перший раз бачу воздушний бій! Високо щораз короткі кулеметні серії. За кілька хвилин чотири літаки завертають, дев’ять погнались.

Стріли серій в високостях одбиваються на землі характерним “та-та-та-та! то-то-то-то!”

Одначе одна німецька машина збита! Верталось вісім. Голосний льотчик, штабс-капітан чи підсавул додав до рахунку ще одну. До кінця війни мав їх 19. Артилерія гриміла даліше з обох сторін.

Недалеко, на високій сосні, – покинутий обсерваційний пункт. Звідтіль добре видно, що діється спереду. Густий дим криє плацдарм сопки і всю долину ріки.

З цієї стіни, в лісі ближче, вилітають вище дерев чорні стовпи вибухів сучасних гранатів, найнебезпечніших для батарей і бліндажів.

Далеко по німецькій стороні не менше численні чорні стовпи-фонтани та сотні білих хмарок шрапнелі.

З Мокшанського полку дають знать, що німці б'ють газовими снарядами.

Рота готова вирушити на нічні роботи. Маски приготовлені, продмухані, мішки на землю розділено. Кухня і вози одведено на кілометр в тил. Чуть густий огонь кулеметів. Атака?

Приказ: виділить взвод до випадку з піхотою. Роздано по три цитрини. З взводом іду сам. Вечоріє. Кінчається поєдинок артилерії. От і мокшанці при Кладбищенській, і зв'язок з штабною налагоджено.

На низині починає щипать в очі, якби дряпає в горлі. Надіть маски! Думалось, що газ смердить гостро, як нашатирний спирт, а запах зносний, як гниле мокре листя. Вся піхота в масках.

Тихо. Не вилітають ракети, прочищається повітря. Полковник Ібрагімов пропонує пройти з ним на штабову сопку, там *одбито атаку німців*.

Дорога поважно пошкоджена, стирчать поперебивані накатники. В бліндажі батальйону довідуємось, що, як почало темніть, група німців дійшла зовсім близько до сопки по кладці і всі були знищені огнем кулеметів в капонірах. Тільки кілька маузерів та офіцерська шапка зосталась на кладці.

Всіх ковтнуло без сліду бездонне болото. Іі, що лежали в ярку на сопці, взято до полону. Батальйонний запевнював, що німці не посувались більше вперед. Одійшли в свої окопи.

В сторону плацдарму пішла розвідка – 10 чоловік з взводним – всі випробувані, обстріляні.

Пішов і я з сапером і унтером глянуть, що зробила з окопами артилерія. Ніч темна. Кладка ціла, ідем обережно, мох глуше кроки.

Рядом зарисувалась фігура – тут був початок окопу. Зайшли ми трохи з тилу.

“Де взводний?” – питаю тихо, поклавши руку на плече. А той як крикне: “Halt!” – німець! Сапер рубонув його лопаткою по голові, кидаємось щосили в ногах назад. Вилетіли ракети. Лежимо, притулившись до мокрої землі. Затріщали кулемети: один, другий; близько вибухи ручних гранат.

Кулі бзикають низько. Криє нас ніч. Ще вилітають ракети; тіло напружене. В голові думки: піде розвідка, загорне в полон.

Стріли стихають. Рачки скоро ліземо назад, аби попасти на кладку! Якийсь рух з лівого боку. Знову ракети і стрільба. Цим разом перед нами рої зелено-жовтих огників “дум-дум”. Дорога повороту обрізана!

Довго лежимо так без руху. Глибокої ночі, коли стрілянина замовкла, долізла наша трійка до кладки і бігом до сопки.

Мокрі, обліплені болотом, переживаючі страх смертельної пригоди. Чашка гарячого чаю поправила самопочуття. При залізній печі парує, сушиться одяжа, тепло розходиться по тілі, реакція напруження хилить до сну.

З'явився і взводний, що вийшов в розвідку раніше. З ним близько півсотні з трьох островків правої сторони. З того боку розпочав взводний розвідку. Артилерія не біла по тих островках, тільки кулемети з Стобихви.

Були забиті, багато ранених. Хто міг, дібрався до очеретів і там просидів до ночі. Всі, що вернулись, – мокрі, голодні, виснажені, без зброї. З півсотні добралось ще за ніч до Кладбищенської, більшість ранених.

З 350-ти при трьох офіцерах урятовалось 100. Решта згинула або дісталась до полону.

Досвідчений, розумний п. полк. Нікітін мав рацію. Мудрий полковник Ібрагімов не повів свій полк до контратаки одбивать плацдарм. Свідомо не виконав приказу.

Реляція бою написана так, що не можна було ні до чого причепитися. Гірка правда, підсолоджена моментами одваги, твердості оборони, ділання артилерії, добре слово для саперів.

Реляція, котру читав, була така: "... вересня ... години противник повів огонь великої сили з масованої артилерії, в тім не менше 150 тяжких гармат найбільших калібрів, застосувавши газові снаряди в великій кількості.

Головна маса огню скерована на окопи плацдарму за Стоходом, опорні пункти на сопках штабній та Кладбищенській; дальші і ближні резерви, становища наших батарей були предметом обсервації з літаків та аеростатів. Після довгої артилерійської підготовки противник заатакував розбиту позицію плацдарму, боронену нечисленними живими остатками двох рот.

Живі з боєм одійшли на головну оборонну позицію. Всі частини вели бій з одвагою, гідною найвищої оціни. Підкреслюється геройська постава обсади плацдарму, що в упорнім бою стратила 70%.

Резерв на штабній сопці цілком знищив коло двох рот ворога, не поносячи страт та беручи полонених.

Атакуючі дійшли до самої сопки, де згинули. Наша артилерія провадила цільний ураганний огонь по живій силі і ворожих батареях. Стверджено при тому значне погашення огня ворожої артилерії.

В повітрянім бою 4 наших літаків з 8 ворожими збили один і примусили решту до одвороту.

Спеціально належить підкреслити умілість, одвагу та помисловість 3-ї саперної роти 33-го інженерного полку. Дякуючи будові надійної охорони в побудованих опорних пунктах, на штабній та Кладбищенській сопках, розбудові міцної позиції підставової наші страти в живій силі не значні. Бліндажі витримали і прикрили резервні роти при попаданню 220-мм фугасних гранатів.

Рішаючи роль в ліквідуванні атаки ворога на ключовий пункт оборони штабну сопку мав огонь з уміло побудованих непомітних капонірів. Перехресний кулеметний огонь знищив цілковито атакуючих.

В тім заслуга всіх офіцерів-саперів, а в першу чергу її командира...”

Дальше було представлення до нагород з піхоти, артилерії і нас усіх: офіцерів поіменно, солдатів поротно певною кількістю хрестів та медалів.

Списки на солдатів подаються після признання їх нагород. Полковник Ібрагімов уміє писати реляцію! Що нас похвалив, навіть перехвалив, не було дивним. На те реляція. Про одне промовчать, друге прикрасить.

Цей полковник – татарин з вищою освітою, загальною і військовою – де в чім був подібний до Нікітіна.

Не уживав, щоправда, “міцних” слів, та держався просто, доступно, знав поіменно всіх своїх унтер-офіцерів.

Не раз парився в нашій бані разом з солдатами, котрі віниками парили його на совість.

Збудував полковий театр, де щотижня була якась штука. Ролі жінок і дівчат грали солдати і офіцери. Його роти в резерві не так муштрувались, як займались спортовими змаганнями. Траплялось, що полковник грав в “городки” разом з солдатами.

Коли полк був на позиції, Ібрагімов з кійком з’являвся в окопах. Був він ростом невеликий, худий, борідка рідка. Лице темне, жиливий і рухливий, правдивий тип татарина, літ коло 50.

Шанували його підлеглі за добрість і заботу. Варто сказати, що Ібрагімов якось не дбав про своє убрання і обув. Шинелька стара, потріпана, чоботи збиті, трохи покривлені. Хоть видно, що робили добрі майстри.

Будучи в штабі полку та прочитавши під таємницею добре слово про роту і про себе, надумав подякувати почитивому полковнику.

Умовивсь трохи в дечому з ад’ютантом. Того дня послав до полковника свого кравця Гузій взяти міру на шинель. Денщик мав принести чоботи.

Сукно і спід найшлись у каптенармуса, а про погони постарався ад’ютант.

Рано надів полковник чоботи, поправлені, добре вичищені, а ще через день Гузій поніс готову шинель доброго сукна.

Нібито робилось в таємниці, та Ібрагімов по погонах пізнав сапера, і справа вийшла нагору.

Задоволений Гузій склав рапорт про виконання завдання. Видно було, що мав щедру нагороду. При зустрічі Ібрагімов міцно потиснув руку, покрутив головою і нічого не сказав.

Бліндажі іспит здали. На штабній 220 мм-й ударив в риг і не пробив до кінця тюфяк. Два других розвернули і розвалили частину окопу. Дорога на Кладбищенську міцно розбита.

Там знесло майже всі хрести, порозкидало кості похоронених. Бліндажі не порушені. Головне те, що кінець (...) там.

Наслідком страчення плацдарму був приїзд з Головної ставки інспектора два тижні пізніше, коли все поправлено.

Пам'яткова інспекція

Інспектор – повний генерал Шейдеман, літ коло 70, високий, худий – мав у вищого начальства свою марку. Уважався за знаючого, вимогливого, вникливого, а одночасно важного, близького до царя, цінимого і поважного.

Перенервований голос в телефоні приказував з'явиться в штабі бригади в повній бойовій формі.

Там був представлений генерал-інспекторові. Очі уважні.

“От і добре, будете при мені. Позицію знаєте добре?”

“Знаю участок докладно!”

“Полковнику! Чи єсть толковий унтер, як просив?”

“Чекає, Ваше високопревосходительство!”

Розглядає карту, показує місто, де почне оглядати позицію.

“Прикажіть подати коні. Прошу зайнятися своїм ділом, я – своїм.”

До мене: “Нехай подають вашого коня. Зброю, і все, що мішає, залишіть на місті. Карту маєте? Покажіть.”

Подобалась більше розпрацьована цвітними олівцями і красками. В п'ять коней ідемо лісом, на лівий край бригади. На коні старий сидить добре. З лісу іде, де нам треба, глибокий рів получения, пристосований до оборони на дві сторони. Генерал зсів з коня, на карті показав місто, де коні мають ждати, бо піде вздовж позиції вправо.

Мій вістовий те місто знав. Генерал пішов вдовж рову, я трохи збоку, а ст. унтер з трьома хрестами ззаду.

Ідем так втрьох. Німці часами стріляли по одинокому, а по 2–3-х – навіть з малокалібрової гарматки.

Зауважено і нас: одізувались стріли, близько свиснули кулі – генерал не здригнувся! Помалу ішов і спішно, часом ставав, дивився на карту, щось запитував. А стріли не мовкли, кулі свистіли.

Крекчучи, спустивсь старий в окоп. Глянув я на 30-літнього унтера: той похилив легко голову, в цьому був подив і пошана.

В окопі командир полку склав належний рапорт, представив офіцерів лівокрилової роти, звідкіль починалась інспекція позиції. Балакав генерал з офіцерами, солдатами, розпитував про позиційне життя, харчі, оглядав одягу, взуття, заходив в землянки, бліндажі, кілька разів казав розбуватись, показати ноги, онучі, білизну. Заглядав в стрільниці, щілини кулеметів. Мовчки записував в книжечку якісь замітки. З картою порівнював керунок огню. Зброї уділив чимало уваги: чи чиста, наоливлена.

Солдати відчули людину справедливу, що вимагає розумно, тримались досить спокійно. Деякі жалілись на невгоди, тягу до сім'ї, дітей. Це стверджував генерал, киваючи, потакуючи головою. Було далеко по обіді, коли в бліндажі правокрилового к-ра батальйону вибрано приказ: збільшити процент одпусків на довший час. Видать потрібну кількість чобіт та звернуть увагу на їх підчинку. Частіше міняти білизну і онучі. В землянках і бліндажах можна і потрібно тримати чистість.

Ще кілька дрібніших уваг. Інспекція, здається, випала не погано. Завтра – інспекція позиції другого полку бригади. Вертаємся тепер ровом. Хочеться їсти. Коні ждали близько.

Набравши одваги, звертаюсь до генерала-інспектора з проською оказати честь саперам і підкріпитись чим Бог дав. Згодився одразу.

Появлення в роті такої високої особи як повний генерал вчинило велике враження і моментально рознеслось.

А той глянув побіжно навкруги, запитав про розміщення і призначення будов – і одразу на кухню. Саме доспівала вечеря. Кузьма в сніжно-білих кітелі і ковпакові.

Склав певно, спокійно рапорт діжурний по кухні: що на вечерю вариться, на скільки осіб.

Казано подати пробу до моєї землянки. Заглянуто в канцелярію, до магазину, возів.

“А це що?”

“Кооператив, Ваше Вис-во!”

“Що там продається, купується?”

“Все, що треба в умовах позиційного життя!”

“Зайдем, подивимось.”

Продавець, меткий ярославець, успів навести чистоту: підлога заметена, лядя прикрита зеленим полотном. Весело дивиться, скоро, певно відповідає.

“А голки, нитки, ваксу маєш?”

“І щотки тоже!”

“Покажи.”

“Прошу!”

“Що бачу – одеколон!”

“Душисте мило, зубний порошок, уголь тоже продаюм!”

“А де набуваєте такі булки, білий хліб?”

“Печем самі, маєм пекарню.”

“Ого!”

Рота стоїть вишикувано. Чоботи успіли почистити чи протерти. Шинелі допасовані всі. Рушніці чисті, вигляд здоровий, свіжий. Більшість має хрести і медалі. Спокійно, чітко командує Харченко, на своїх містах – Сікованов і Гонін.

На привітання одповідь одночасна, ніхто “не зірвав”. Обходячи ряди, генерал ставив, як водиться, розпитував, бачив спокійні очі, такі самі відповіді.

Особливо подобалось, коли довідався, що 20% складу знаходиться в одпущах.

Ще заглянув в пекарню, швальню і баню.

“З приємністю полежав би на полці!”

“Покірно просим. Віники березові пахучі, банщик уралець послуже сумлінно.”

Раніше дав знати Харченкові, що генерал у нас вечеряє і ночує. Покликать Мілютіна, щоб прислуговував. За столом може бути 10 осіб.

Що треба, хай роздобуде: в кооперативі консерви, з моїх запасів ковбаси та шинку. Відро вина.

Кузьма запаре кофе. Самовар од аристократії. В цім Мілютинові дається власть до кінця побуту генерала. До помочі має Василя.

Вертаємось. Сідає на лавку гость, рукою робе рух – сідайте. Розпитує про мою службу, сім'ю.

Кидає оком на плац. До кухні ідуть сапери.

Входим до землянки. Стіл засланий, 10 накриттів! Салфетки, консерви одкриті, з помідорів салат, шинка і ковбаса нарізані, гарно укладені. Звідкіль лосось? В кооперативі немає! Мілютін знімає з гостя шинель.

Василь виносе табурет, в місці тепла вода, рядом мило, обіг Мілютін з чистим рушником. Поки генерал перед люстром чесався, я тоже успів вимитись в снігах.

Не успіли посідать – входе Кузьма. Рухом єгипетського жерця подає на блискучому підносі пробу вечері.

Баранина з рисом, шклянка червоного вина. Од пару – делікатний запах перцю, цибулі, часнику. “В міру.”

Генерал смакує: “Чи то вечеря для офіцерів?”

“Для всіх, Ваше Вис-во!”

Призволяючий рух руки – і Кузьма виходе достойним кроком. Ціну собі знає!

“Що ж, просить своїх офіцерів, будем вечерять.”

Входять.

“Нас п'ятеро, а приготовлено на десять?”

“Може, Ваше високопревосходительство мають бажання когось ще сьогодні побачить?..”

Гість трохи заклопотаний.

“Подзвоніть до к-ра бригади.”

“До командирів полків тоже?”

“Було б чудесно, подзвоніть!”

За кілька минут всі за столом: в штабі бригади були всі, а це 200 кроків. Ждалось п'ять, прибуло десять з ад'ютантами. Додано ще на п'ять тарілки, вилки, ножі, чащки. Тіснувато трохи; внесено ще стіл і дві лавки. Додано шинки, ковбаси, консервів.

Відро вина на столі. Починається вечеря, Мілютін прислуговує старшим, Василь – молодшим. Гості були заскочені приємно, на столі смачні речі, добра сервіровка.

Пішло в рух вино: хоть слабе, а приємне. Мілютін з нерухомим лицем фахового кельнера раз і другий глянув, і його очі метнулись набік.

На полицці, при тині, де клалось дрібні речі, бачу рядком чарки. Горілки не маєм. В часі війни не продається, хіба в дорогих ресторанах.

Мілютіна очі пильно дивиться на мене і непомітно дають знак: найдеться. Хіба фершал уділив з свого ненарушимого запасу для потреб медицини?

Питаюь генерала, чи позволе налить по чарці чогось міцнішого?

“Будь ласка, мені тоже.”

Мілютін розставив чарки. Я і мої помішники достали з кишені свої срібні шабашівки. Василь вносе відерце з холодною водою, стирчать пляшки. Нічого не розумію: звідкіль таке багатство?

Мілютін якийсь чародій! Ще й появилась ікра!!! Настрій у всіх з напружено-офіціального (таке високе начальство!) робиться потроху вільнішим. Генерал-інспектор, людина високої культури, надає керунок розмові, часом розкаже веселий анекдот, часом переведе розмову про справи військові.

Гості-полковники не нахваляться працею 3-ї роти, захоплені несподіваною багатою вечерею.

Молодіж бере приклад з старших, більше мовчить, їсть і п'є в міру. Трудно передати слово в слово те, що сказав генерал-інспектор перед кінцем вечері, а приблизно було так: "Панове! Сьогодні я перший раз за свою довголітню службу в варунках позиційних гостюю в звичайній саперській роті. Здається мені, одначе, що 3-тя саперна рота 33-го інженерного полку не є *звичайною* ротою. Про працю солдат і офіцерів самі говорите.

Панує тут розумна дисципліна, лад і порядок. Офіцери і солдати живуть на позиції в умовах мирного часу багатого гвардійського полку. Сито, чисто, весело. Солдати так одіті і обуті, як до царського параду! Кидається в очі невеликі страти в часі небезпечних і нелегких робіт – це знову підкреслює заслугу офіцерів.

За таким командуванням солдат піде і виконає все."

Далі питається, чи боюсь смерті, ранення?

"Боюсь, дуже боюсь!" – "А солдати це бачуть?" – "Не знаю, вони тоже бояться, та за роботою не мають часу. Страху свого стараюсь не показувать."

"А для чого часто буваєте на передовій позиції? Це не діло командира саперної роти. Він дає директиви, часом справджує роботи в порозумінні з командуванням піхоти, артилерії, дає директиви командирам взводів. А ви буваєте на позиції дуже часто, чим обмежуєте ініціативу своїх помішників."

"Виходє на те, що я ще не дозрів на к-ра саперної роти з її поважними завданнями і господарством. Може, був би кращий к-р взводу з мене?"

"Ви так думаєте?"

"Роту я перейняв од штабс-капітана Петрова і стараюсь у всім його наслідувать, розвивать, дещо додять.

Виконання задань обговорюємо колективно, навіть часом з уділом досвідчених взводних унтер-офіцерів. Позволю ще раз підкреслити заслугу штабс-капітана Петрова у всіх осягненнях нашої роти.

На позиції, щоправда, буваю, може, часто; здається, краще самому кинуть оком на потреби піхоти, щоб легше було задецидувать."

"Що ж, поручнику! Будьте таким командиром завше."

Кузьма приніс пахучий шашлик. Був чай з лимоном і печенням. Гості ситі, трохи підпиті. Якимсь незнаним чуттям вгадали "аристократи" бажання пісні. Почулось ніжне "Садок вишневий...", "Реве та стогне..." Гості притихли, генерал аж очі закрив. Співали дійсно добре!

"Ну що ж? Сьогодні подякуєм милим господарям, а про інше будем говорить завтра. Ночую тут, коней прошу подать на 8 рано."

Старший полковник Ібрагімов, дякуючи, обняв і сказав: "Балшой рускій спа-сиба!" В моменті піднесення чувся в ньому татарин.

Стригли, брили і парили гостя до сьомого поту. Привели, розібрали і уклали в ліжко цілком безсилою, тільки крєктав. Чай з лимоном, підряд три шклянки – і заснув старий каменем.

Тим часом обуття і убрання оддано до кравців і шевців. Спав гость до 10-ї години. Після поживного снідання гость сів на доброго спокійного коня Харченка, а перед тим приказав покликать кухаря, банщика і кравця.

Дав Мілютину 100 рублів для поділу.

Мілютін, кинувши оком на інших, подякував і підкреслив в імені нагороджених велику честь, яку почувують своєю службою високопоставленому гостюві. Будуть пам'ятать цей день до смерті. Закінчив так: "З дозволу генерала інспектора 100 рублів буде поділено між сімейними, котрі ідуть в одиуек, на гостинці для дітей."

Старий без слова почервонів, стяг грізно брови, витяг ще 100 рублів, протяг Мілютинові і всім стиснув руки. Навіть Мілютин розгубився і забув подякувать...

Їдучи, генерал сказав тільки одне слово: "Так." Взяло і його.

Інспекція другого полку пройшла добре. Тут було все приготовлене: і чоботи були справні, шинелі видано нові, заметено, вичищена, наоливлена зброя.

Спеціальну увагу звернув ген. інспектор на сильні бліндажі штабної сопки, капоніри, окопи, покинутий плацдарм.

В бліндажі к-ра батальйону подано чай і закуску. Починало смеркаться. Захотілось старому вибратись на сам верх сопки, ще глянуть на ворожу позицію. Виліз батальйонний і я. Генерал глянув на малу, кинув оком вперед на боки. Несподівано затріщав кулемет, стріли рушниць, свиснули кулі. Генерал і капітан спустились до окопу, а я стрибнув якось невдачно, ударився в щось ногами і простягся на дні.

Трохи було стидно. Пішли до Кладбищенської сопки, де були коні і чекав к-р полку. Видно, ударився, стрибаючи, міцно, ноги болять щодалі гірше. Досадно, що так випало. Моя роль кінчилась. Ідемо трохи розтягнутою групою.

Хтось питається: "Що у вас на штанах?"

Глянув – темна латка, мацнув рукою – мокро, липко, заболіло гостріше, зробилось темно в очах і зараз пройшло. Коло другого коліна тоже кров. Ранено в обидві ноги. Через те і упав, стрибаючи, а згряжу не помітив.

Підїхав до генерала, повідомив про поранення, попрощався і скоро погнав до себе. Під колінами коле.

Прибігли Харченко, Сікованов, фершал, фельдфебель. Сипнули сапери. Обережно розділи, розбули. Куля пройшла під коліном правої ноги між стегнами, далі під ліве коліно зачепила стегно і вийшла під шкурою. З'явився скоро полковий лікар.

Кров скипіла, а вилети вказують на ранення кулею гуманітарною. Видно, з японського карабіну, котрий дістали на плацдармі. Наша піхота мала ці карабіни 10–15 на роту.

Рана небезпечною не була, аби тільки не з'явилось запалення; був телефон од ген. інспектора, полковників.

До шпиталю не поїхав. 2–3 тижні полежу на місті. Приїжджали Тацкі, Петров і ад'ютант полку, котрий привіз підвищення в поручики. При оказії сказав, що в близьке полкове свято св. Якова маю дістать високу бойову нагороду.

Лежу, читаю, приймаю гостей, лікар щодня навідується. Запалення не загрожує, тільки стегно вимагає лежання. Чи зумію поїхати на полкове свято? Чим порадує апостол Яків, брат Христа? Не маю ордена на шию Св. Станіслава чи Анни II ст. Вони з мечами, та не бойові. Може, Св. Володимира? Трудно вірить, в полку ніхто не має. Лежу отак і мрію. На шаблі червоний темляк, на грудях Св. Володимир. Чин зовсім добрий! Бойовий офіцер!

Вияснилась таємниця горілки, коньяку і наливки, ікри та лосося.

Одесити ограла якусь піхотну медицину на 5 бут. спирту. Бутилку дали аристократії, пили потроху самі, дві бутилки Мілютін забрав терором. Коньяк і лосося дав Крафт, ікру має Мілютін, а Кузьма – бутилку наливки на диких малинах. Шинка і ковбаса пішли з моїх запасів, консерви з кооператива, а молодого баранця на шашлик артельщик виміняв у артилеристів.

Молодці, хлопці! Уміли поставитись на 5.

Прийшов наказ явиться всім саперам георгіївським кавалерам на полкове свято разом з офіцерами в штаб полку.

Лікар дозволив ходити з паличкою, на коня сідять за тиждень.

Велика несподіванка. День полкового свята

Погода осіння, теплі дні “бабиного” літа. На коні держусь непогано, одначе умовляємось, аби вів нашу групу в марші Харченко. Бо ноги не одіб’ю, Андреев вів групу, маючи п’ять возів, щоб на 40 кілометрах не підбитись.

Ночував у командира телеграфної роти штабс-капітана Косовича. Був це найкрасивіший офіцер в полку, кадровий офіцер високої культури і інтелігенції. Походячи з військової родини, Косович приготувався до академії. Саме учив французький, а німецьким володів на рівні з російським. Мав гарну бібліотеку. З ним було цікаво провести час і поговорити.

Косович дружив з Петровим, і як командир був однаково цінимий мною.

Всім прибувшим приготовлено мешкання і вечеря. О годині 10-й в польовій церкві служили при службі Божій три військові священики. З приємністю дивився на своїх кавалерів, котрі виділялись акуратністю пригнаної одежі і чобіт. Група ця була найбільша. Як завше, веселий, меткий і щирий Петров вітався з саперами, радий не менше од мене здоровому виглядові та сердечному вітанням свого попереднього командира.

“Бачите, Віктор Петрович. Як вам раді наші хлопці? Всі ми споминаємо вас з вдячністю. Я стараюсь йти вашими слідами.”

“Тут скрізь в штабі корпусу генерал інспектор Шейдеман під небо виносив 3-тю роту і Вас. Згадував і мої заслуги. Полковник Буйко хоче розпитати докладно, як все одбулось.”

Стоять вирівняні ряди георгіївських кавалерів, на своїх містах офіцери. Коло 150 дістають хрести і медалі. В 1-й і 3-й ротах мають по одному золотому II ст., а найбільше – IV ст. медалі “За хоробрість”: потрійні, подвійні і перші.

В свіжопобудованім, прибранім зеленими гірляндами будинкові зібрані всі офіцери. До нагороди шерегують помішник к-ра полку і ад'ютант. Займаю перше місто з правого боку. Рядом капітан Тацкі, Петров, шт. кап. Нехаєв, кап. Мофет, далі вліво решта.

Входе полк. Буйко і гості: начальник штабу корпусу і інспектор артилерії, обидва генерали-майори.

Трохи дивним здається: чого першим з правого флангу? Звичайно старший рангом там стоїть. Якийсь чую неспокій. На столі посередині багато орденських корбочок, за столом полковник Буйко, ад'ютант Корнієнко, гості, генерали.

Першим стаю перед столом. Чую, як дрібно пробігає по тілі дрижання.

“Поручик Авраменко! В імені Його Імператорського Величества нагороджую вас орденом Святого Георгія IV ступеня!” Його голос помітно здригнув, а я згубив дух і почуття дійсності... Ніби через сон чую слова, перед очима сітка, огники... Навіть не подякував, коли стиснули руку. Ошоломлений несподіваним, не звертав уваги на дальше роздавання нагород.

Скромненький білий хрестик на жовто-чорній стрічці без мечів і банту – найвищий бойовий орден! Чи то не сон? За що?

Читаю пізніше в приказі по армії і флоту: “... за наводку моста через р. Стир'я под дійствительним ружейним, пулеметним і артилерійским огнем, *неся потері*, давал пример героической стойкости і безпримерного мужества...” От воно що! Значить, я герой!

Петров дістав Володимира III ст. Орден високий, бойовий, та не Георгій. Міст такий самий для артилерії і возів, був відповідальним за всі мости; йому належався скромний білий хрест, що я ношу. Несправедливо.

Стискують руки, вітають, оркестр грає, а мені ще всередині тисне. Широ обнімає Петров, а не можу глянуть йому в очі. Розуміє мій стан цей бойовий досвідчений офіцер.

“В чім річ? У вас було небезпечніше, значні страти!”

Почтлива людина, не задрісна.

Зараз помарширують перед командиром полку колони георгіївських кавалерів. Постановив сам провадити своїх. Харченко дістає червоний темляк – перший бойовий орден, Анну IV ст., а на груди – III ст. З гордістю дивлюсь на своїх.

Солідний Андреев поглядає кругом з виразом на повнім лиці: “Диви, фасон!” Невеличкий, чорнявий Путерман, жид-одесит, найпорядніший перед своїх земляків, скромний, помисловий, одважний, дисциплінований, має два хрести і медаль.

Рядом – двохметровий Опанас Джух, силач, маломовний, спокійний і розсудливий, переконуючої одваги. Кожде одізвання його має вагу. Не хоче бути взводним, працює за трьох. Тепер дістає третій хрест золотий.

Вони та сотні інших заробляли і для мене цей білий хрест! Як же близькими були мені раніше, а тепер стали ще ближчими.

Чую на собі погляди пошани і радості. Під музику маршу егерів проводжу свою найчисленнішу групу, будучи першим в полку георгіївським кавалером офіцером.

В цих хвилих, коли салютував прадідівською шаблею, вернулась рівновага духа.

Обід з музикою, гарним хором. Десятки офіцерів: старших, зовсім молодих. Немало з запасу сімейних, старших інженерів, одірваних од мирного, спокійного життя, молоді вищих шкіл.

Кружляють чарки, виголошуються промови, тости, піднесення. А не один похилився над столом, сперся на руку мовчки. І мені стали перед очима рідні, і мені на думку впало: а як воно буде далі? Як укладеться життя?

Вийшов на свіже повітря, і зараз обступили свої. Питаю, як пообідали? Кажуть, добре, тільки у нас Кузьма робе смачніше. Питаються, чи не чути про кінець війни?

От що у всіх на думці!

Збираються групами до повороту. Казав вислать на спіткання ще п'ять возів. 40 кілометрів з хвостом – не жарти!

На другий день мав довгу розмову з полковником. Цікавила його інспекція генерала Шейдемана. Більше-менше – він говорив те саме, що на вечері полковникам, а під небо виносив мене. Навіть він сам, полк. Буйко, дістав похвалу.

“Споминав генерал про урок-лекцію, яку дістав на старі літа в 3-й роті, розкажіть докладно, як воно було?”

Од початку до кінця описав перебування з генерал-інспектором на позиції, його невразливість на кулі, розумну і докладну інспекцію, ночліг у себе, як йому догоджали, парили, обшили і підлатали, як він подякував щедро за послуги солдатам.

Не промовчав про Мілютіна і певну заклопотаність генерала.

“Ось яку лекцію дістав ген. Шейдеман!” – сказав Буйко, що разом з Петровим пильно слухали моє оповідання.

“Ви знаєте, хто такий генерал Шейдеман? Це передусім людина непокаляної чесності, порядності, глибокого почуття справедливості і порядку. Це заслужений бойовий генерал. Його шанують і з його думкою лічаться всі, починаючи од командуєчих армією до Головної ставки. Близький царського двору, має і там велику вагу. Отож, інспекція корпусу зняла відповідальність за зоставлення позиції за Стоходом, а добре слово про 3-тю саперну роту, про вас одночасно падає на наш полк. Отож, мушу з приємністю сказати, що все зробиться, аби ви здали екзамен за повний курс Миколаївського інженерного училища. Тепер, як георгіївський кавалер, маєте в армії дорогу відкриту. Недаром Шейдеман вас хвалив: маєте в собі всі дані на майбутнього вищого командира.

Скоріше учіть чужу мову якнайкраще. Академія перед Вами. Кінчите капітаном, а хрест дає одразу наступний чин.

Підполковник інженерних військ перед 30 літами – це рідкий випадок. На цей ранг більшість жде до сивого волосу.”

Забив клина сильно. Цікаво, що скаже Андрій, проте і я повнолітній. Петров і Косович зробили пробний екзамен. Випало непогано. Треба підкуватись в уставах служби в гарнізоні, польовому, геодезії, цивільнім будівництві. Решта випа-

ла позитивно. Косович уділив потрібних книжок, котрих мені не хватало. Рота поділилась: два взводи одкомандировано часово до 78-ї дивізії. Учуть пильно. Часу маю багато, з двома взводами працюють Сікованов і Гонін. Коло 20 саперів од'їхало до праці в заводах на оборону, декотрі одкомандировані.

Прибуло поповнення з Казанської військової округи, всі росіяни. Між ними – молодший унтер-офіцер Бабкін з дуже доброю атестацією, як взірцевий взводний. Якраз треба було когось ставити на перший взвод. Соловйов одійшов, Джух не хотів.

Кидався в очі молоденький сапер Шалавін, з дуже ніжним лицем, рожевим з пухом, білявенький, а проте тілом міцний і працьовитий. Походив з г. Уфи. Ним чомось зацікавились армяне Вардан і Нагапет. За два роки так і не навчились ані мови, ані фамілії своїх офіцерів. Були добродушні, а очі – як у дітей.

27 і 28. IX. 1916 року склав я екзамен на повний курс Військової інженерної школи при управлінні корпусного інженера. Екзаменували з управління інженерів Окремої армії, корпусні інженери сусіднього 3-го Кавказького корпусу і нашого, три полковники-академіки, протоколював шт.-капітан Петров.

Письменне завдання зайняло цілий день: нарисувати олівцем редут на батальйон, облічити робочу силу і матеріал.

Нарисувати міст довжиною коло 80 м на сваях, облічити матеріал і робочу силу. Нарисувати профілі окопів.

Усний тягся повних 7 годин. Випав добре. Головним чинником моїх успіхів було наставлення комісії, дуже зичливе. Велику роль зіграла атестація ген. Шейдемана. Другим – напроваджуючі питання полк. Буйка. Третім – сумлінна братерська поміч Петрова і Косовича. Мав я при тім добру пам'ять і готовився сумлінно. Солідний практичний досвід доповнював знання теоретичні.

Найбільше забрала часу знайомість з недавно отриманою книжкою-підручником "Бій за укріплені полоси. Будова і оборона". Автор, командуючий окремої армії ген. Гурко, написав її на підставі досвідчення позиційної війни на Західнім фронті.

Мене вона одразу зацікавила, знав все написане од слова до слова. Подобалось це полковникові з штабу армії, і він майже потім тільки слухав і кивав головою. Найбільше ставив питань Буйко, щоб не було видно ніякої полегкості. Ставив їх мудро і про головні речі. Наприклад: "Маєте карту позиції? Покажіть." Даю. "Самі креслили?" – "Сам розпрацьовував і креслив." Похилились, придивляються, щось записали. То дало оціну креслення, топографії і картографії. З поважніших питань була знайомість з залізобетоном, історія і винаходівник, властивості і придатність в будівництві військовим і цивільним. Потім чимало часу забрало мірництво, знайомість інструментів. Мій полковник знав наперед відповідь.

Закінчилось питанням з психології. Задавав питання полковник 3-го корпусу, а лекцію мені вилочив недавно сам Буйко!

На Новий рік признано право офіцера інженерних військ, а тим самим законне право командира саперної роти і диплом з екзамену дуже добрий. Одночасно дістав шкільний знак і змінив погони золоті на срібляні.

Став тим, чим хотів.

Тим часом починає щось псуватися на світі. З листів, оповідань тих, що вертались з відпусток, чулось погіршення життя. В селах – недостаток товарів, в містах не хватає харчів, все дорожчає.

Знову появляється чутка про Распутіна, його розкладаючий вплив на уряд, про ряд конфліктів між Державною Думою та урядом.

Одночасно чується недостаток продуктів в армії, починається в піхоті шириться скорбут, появилвся тиф.

Поруч з тим на фронті збираються величезні резерви. Маса зброї і амуніції. Хіба готовиться рішучий удар?

Зима 1916/17 була легка. Ніяких потічок, мало праці. Часом прилетить літак, кине бомбу на Маневичі, держиться високо, бо там стоїть тепер новочасна батарея протилітнична, б'є цільно. У нас тепер літаки не гірші німецьких. Літають скоро і відважно.

Знову на позиції 100-та дивізія – старі знайомі. Спотикаю на штабній сопці полковника Нікітіна. Тут і його сателіт Горбань. Раніше на погонах шинелі була тільки одна зірка: другу згубив. Тепер і ту згубив.

По-старому сідаєм до преферансу, всі в шинелях, бо протягає холодком. Батальйонний частує чайком. “Що ти, земляче, остатню зірку, бачу, згубив?” – питаю.

“Одну згубить не мудро, а от полковник згубив шість!”

Дійсно: не помітив, що Нікітін літ 14 носив 6 зірок підполковника, аж тепер дістав полковника. Віншую, а одночасно кидається в очі Георгіївська стрічка, ще раз віншую.

“То вже і Горбаня поздоровте, свою зірку він скинув назавше!”

“Невже ж?”

Той усміхається, розстібає шинель: “А це, земляче, бачив?” Георгій!! Розстібую свою шинель: “Порівняй, земляче!”

Горбань пригнув через три чини одразу – давно пора. Спіткання трьох новонагороджених георгіївських кавалерів було для всіх милою несподіванкою. Всі за Костюхнівку.

Бабкін

Новий взводний зробив враження дистилірованого, службистого інспектора. Голос гострий, лице ніби витесане сокирою, очі мутні, тяжкі, медвежа будова, рухи, одначе, меткі.

На турнікові, поручнях, кобилі єсть добрим гімнастиком. Має щось в собі несимпатичне, затаєне, хижацьке.

Не маючи багато роботи, впровадились муштрові заняття і гімнастика на знаряддях.

Кажий взвод займався окремо під керунком унтера. Деколи хтось з офіцерів вів муштру всією ротой.

Виділявся Бабкін справністю досвідченого інструктора. Тільки занадто ганяв свій взвод, кричав, уживаючи матюків, карав “під гвинтівку”.

Аристократія Бабкіна ігнорувала, сапери поглядали на його спідлоба, похмуро. Навіть Андреев, посперечавшись, крикнув “алістократ та, мати твою еті-та!” Кепсько!

Якось, ідучи кого бані, побачив я Бабкіна голого. Червоний, як варений рак, сидів на пенькові в снігу, тіло парувало, збоку шрам немалої рани. Мороз держався 15–20°.

Казав йому зайти до мене. Явився.

“Сідай, Бабкін.”

“Постою.”

“Сідай!” Присів з краєчку. Весь напружений, не свій.

“Слухай, Бабкін, відповідай правду, про що питатиму. Що за шрам маєш на боці?”

“По-п’яному.”

“Хто тобі так і де?”

“Один солдат, такий отчаяний, в трактирі.”

“Пили?”

“Відомо.” – Бабкін спустив очі, міниться на лиці.

“Пили вдвох?”

“Було ще двоє.”

“Склались на горілку?”

“Вони поставили по пляшці.”

“Чи ті двоє задержали ножовика?”

“Сволочі були, ще вдарили по голові. Астраханська босота.”

“Що було потім з тими солдатами?”

“Поки лежав в шпиталі, вони виїхали на фронт. Ротному командирові стидився признатись, думав сам оддячить.”

“Слухай, Бабкін, пильно. Тепер ти на позиції. В своїм взводі маєш бойових товаришів, що не раз дивились смерті в очі. Многі мають хрести і медалі за хоробрість. Старший унтер-офіцер Джух, з трьома хрестами і двома медалями, не хотів стати на взвод, одпросився.

Ти непотрібно ганяєш людей, ображаєш паскудними словами, караєш. Коли треба, вимагати виконання належить твердо і розумно. В поступованні бути справедливим.

Треба навчитись шанувати. Тепер на позиції спокійно, майже безпечно. Прийде час, коли попадеш під кулі, а не завше гинуть тоді од ворожої кулі. І ніхто тобі не допоможе, як і тоді, коли дістав ножом в трактирі. Ти маєш совість, що затаїв перед начальством винних, а їм загрожувала тяжка кара.

Без причини не кинувсь на тебе з ножом солдат, а двоє ще додали. Доїв їх хіба до печінок. Так?”

“Було...”

“Щоб більше я не чув матюків, щоб не бачив нікого під гвинтівкою! Не ганяй без потреби людей! Учи і учись сам. Даєш приклад гімнастики дуже добре, рідко хто так уміє. Глянь на Путермана: жид, слабосилий, не зуміє показати того, що ти

умієш, навіть команди не подасть, бо має слабкий голос. А має два хрести, молодший унтер-офіцер, як і ти, всі його люблять і шанують, є працьовитий, не уникає небезпеки, ходив не раз охотником на діла, де треба обтертись об смерть.

Кому може допомогти, чинить це словом і ділом. Бери приклад з його, Джуха, Калитенка, Міллера. При роботі не сторонись од кирки, лопати, сокири. Дай приклад. Засвистить куля, вибухне граната недалеко – почувеш страх, обов'язково почувеш. Похолоне в грудях, по спині пробіжать муравки. А тебе будуть дивитись 40–50 пар очей. Візьми себе в руки, витягни кисет, крути козячу шіжку. Всю волю вклади, щоб руки не тремтіли, як ще прикурюватимеш.

Хоть душа твоя утече в п'яти, а будеш лічитись одважним, героїським!

Будеш робить, як кажу – заслужиш третю личку, не мине тебе при okazji і хрест. Не поправишся – зніму і ті, що маєш. Зрозумів?”

Слухав Бабкін, сидячи непорушно. Його каламутні очі блищали, як у kota вночі. Лице вкрилось потом, аж на бороду стікало.

Щось з ним творилось. Незамітно положив руку на маузер: може, збіситься?

Позвав Василя, щоб дав чаю і до чаю і нікого не пускав, поки Бабкін вийде. Бабкін мовчав, похиливши свою продовговату голову.

“Присувайсь, Бабкін, ближче, будем чаювать. Розмова не кінчена.”

Василь вніс чайник, поставив шклянку і кружку, цукор, булки, щось м'ясного, як завше, без виразу здивування чи іншого почуття.

“Присувайсь, пий чай, закуси, потім ще поговорим.”

Тепер лице одбивала покірність, руки тряслись. Було чути, як зуби стукали об кружку.

Жду, поки мине нервова напруженість, що і мені передалась. Коли кінчив третій стакан, Бабкін глянув в очі з новим виразом, таким, як у покривдженої людини, розгубленої, чогось ждучої.

“Що скажеш, Бабкін?”

“Од всієї душі дякую за науку. Ніколи ніхто так зі мною не говорив. Присягаю робить, як говорите.”

Дрижачий голос в кінці міцніє як дзвін. Будуть люди з Бабкіна!

“Розкажи мені про своє життя все, од молодих літ.”

Оповідіє докладно, не зовсім складно, та чується щирість. Виріс в великій сім'ї, на селі, серед лісів, далеко од міста. Почав працювать, як усі, з молодих літ в лісі, пізніше – при сплаві дерев рікою Камою на Волгу. Побував у багатьох городах аж до Астрахані. Одружився рано, має двох дітей.

Добре знає тесельську роботу, на землі не робив, бо не роде кам'янистий ґрунт. Призваний на військову службу, дістався до саперного б-ну. Там дістав дві лички молодшого унтер-офіцера. Взвод щитався добрим. Мав би третю личку, та помішала горілка. І тут старався як міг...

“Правда, старався. Треба тільки дивитись на солдата не як на матеріал до оброблення, а як на товариша підручного в роботі.

І ще щось. Маєш в взводі Кононенко, Федорова, Железняка, Рудя. Працюють добре, двоє мають хрести, держаться разом. Звідкіль у Рудя такі гарні чоботи?”

Тиха відповідь: “Мої...”

“В очка?”

“В очко...” – Бабкін червоний, ніби з бані вискочив.

“Гроші тоже пішли?” Ствержуючий кивок голови.

“Бабкін! То пройдисвіти з Одеси. Батька рідного обграють, та ще і висміюють, як уже і тебе висміяли. Тобі вони не компанія. Не покажи по собі злості. Їх, одеситів, коло двадцяти в роті. Можуть і “пришити”.

Зблився до Андреева. То порядна, розумна, досвідчена людина. Не злопам’ятна. Поможє радою не в одному. Проси Татаринцева, щоб підкувать тебе в грамоті, головне – в рахунках. От і все.”

“Чи можу йти?”

“Йди, бажаю поведження. За пару місяців надіюсь закінчить нашу розмову.”

Змінився Бабкін. Не чуть його матюків, не ганяє людей. Більше сам показує на знаряддях. Немає покараних. 1-й взвод ходить на позицію. Взводний сам працює прикладно. З Андреевим вечорком пристає Бабкін поговорить, а до Татаринцева ходє з тетрадкама.

По якімсь часі, складаючи вечірній рапорт, поштивий Андреев зазначив, що Бабкін “старається”.

Часом вмісто заняття взводи грали в городки, креглі, перетягались на канаті. Часами пробувались силачі. Коли Бабкін поклав артельщика “Пашку”, що за роги валив биків, авторитет піднявся високо.

Настав час, коли треба було дати заслужено вироблену третю личку і зробити Бабкіна старшим унтер-офіцером.

Татаринцев впровадив свого пильного учня в гурток аристократії.

Ще пізніше, коли мене не стало, зайняв місто звільненого Андреева.

Шукайте – найдете, добре чи лихе!

В вільний час солдати провідували сусідів, переважно шукали земляків. Часто находили навіть родичів. Приходили і до нас; а раз до сапера Бурдуна прийшов старший брат. Мені тоже удалось спіткати штабс-капітана Ксенофонта Ткаченка, з котрим кінчав прогімназію. Був він малого росту і законоучитель, а Дмитрій Постригань прозвав його євангелічним ім’ям Закхей, котрий “будучи ростом мал”, виліз на дерево, щоб побачить Христа.

Найбільше рухливі в цих шуканнях земляків були одесити. Не так шукали земляків, як картярів. Звичайно після вечірньої провірки і молитви трубач грав “Зорю” і всі були вільні. Переважно сідали кругом огню на траві, говорили про свої справи, слухали оповідань, казок. А завше находився байкар або бувалий розказчик. Головною темою були, розуміється, дівчата і жінки.

Деколи і я присідав послухати цих оповідань і казок. Бували не раз цікаві. Колись почувся несамовитий регіт, сміялись, аж в лісі гуло. Пішов подивитись, послухати, ніхто не помітив, як став близько. Картина така. Сапер Лошак, що їв за чотирьох, а робив за п’ятьох, стояв раком, виставивши голе гузно.

Поважний Джух держав близько гузна запалену свічку. Лошак раз за разом пердів, тоді робився клубок якогось жовто-зеленого огню! Тішився народ, сміявся і я.

Якось почало щось псуватися. Появились заклопотані обличчя, помітно чимало щораз худіших. Незрозумілим було у декого одмовлення од відпустки! Обсуджуємо в своїм офіцерським гурткові незрозумілі причини. Балакаю з Андреевим.

Харчуються люди добре. Посилена порція м'яса, жиру, 12 кусків цукру, дві склянки вина!

Для чого не хочуть дехто їхати в відпустку? Фершал робе медичний поголовний огляд. Наслідки катастрофальні! Венерична хвороба!

Яким способом, звідкіль? Найближча оселя 30 км. Нетрудно було довідатись правди. Цілком припадково серед лісів, в непрохіднім болоті сапер Кононенко, кра-сунь (аякже, одесит!), побачив непомітну тропу, котра завела його в стару хатину.

Жили там в великій нужді сорокалітня баба з молодою дочкою. Поділився, розуміється, з іншими "щасливою нахідкою". Дальше було зрозумілим. Секрет не вдержався. Побувало в "райським куткові" немало.

Хворих виділено, за кілька днів додано і вислано в шпиталь. Тільки два тижні було того "ходження", а 22-х саперів для роти не стало! Впало нещастя несподівано і пригнітило. Цікавим було те, що більшість хворих були люди старші, сімейні, а серед їх – денщик Гонін, солідний москвич, що все хвалився, як старався догоджати своєму офіцерові, "уж як баріну"! Догодив. Відний Гонін не міг довго заспокоїться. Незрозумілою, нерозгаданою таємницею було те, що Кононенко, що найшов ту хатину і найчаще бував, цей неглухий, веселий насмішний, добрий працівник, оказався зовсім здоровим. Видно, мав здорову, неподатну натуру.

Хату спалено. Матір і дочку виселено. Мали солідний запас цукру, жирів, білих сухарів, консервів і т. д.

Надійшла буря, ударив грім

Кінчалась зима. Проїшли мої іменини в добрій компанії. Були в гостях полк. Нікітін і капітан Горбань, пара нерозлучна. Пригодилась традиційна посилка з дому: було що їсти і випити. Любив полковник чарочку, а я – його товариство і одверту вдачу.

Розуміється, розмови крутились коло наболівших питань. Тут дав волю, совсім не криючись, "тато" Нікітін. Немає Санкт-Петербурга, а є Петроград! Так порадив сукин син Распутін – темний злодій, проходимець і шарлатан. І прізвисьце його плюгаве, і мати була курвою. Дісталось і німкені цариці, всім німцям з її оточення. Дісталось і безвольному "соплякові" цареві!!!

От хоть би запитати: "Який до бісового батька з його Верховний Головнокомандуючий? Просрав Ригу недавно!"

Саме німці натиснули на Північнім фронті, перейшли Двину і зайняли Ригу. На інших фронтах панував спокій.

Стратегія німецька розпрацьована найдокладніше, стоїть на найвищому рівні. З цим треба згодиться, як і з тим, що і армія, скована залізною дисципліною, б'є ніби таран, борониться з великою твердістю і умілістю.

Наш солдат не гірший німецького. Артилерія б'є цільніше. Кіннота без порівняння краща. Німці беруть гору кращою технікою, організацією і наукою війни.

Час іде своїм порядком. З півдня повіяли теплі вітри, сніг зникає цього року рано. Надулась, почорніла, піднялась крига на Стоході.

Надзвичайна блискавка-новина – убито Распутіна! Як електрична хвиля пробігла по всіх частинах. Все притаїлось, ждало чогось, передусім: хто, коли, де? Нові вісті заскакуючі, найменше сподівані. Распутіна убито під час вечері в двірці князя Юсупова. В змові брали уділ: великий князь Дмитрій Павлович, людина молода, і широко знаний член Державної Думи Пурішкевич, монархіст. Всі троє – близькі і оддані тронові.

Тіло убитого кинуте до р. Неви під лід. Слідство виявило винних, тіло найдемо і поховано серед плачу почитательниць з царицею на чолі.

Могила вся вкрита квітами, щодень свіжими (зимою!). Вел. князя вислано над персидську границю. Юсупова і Пурішкевича видалено до своїх маєтностей! Пригасло піднесення, симпатія обняла покараних. Що буде дальше? Од вуха до вуха зашепотіли: коло могили поставлена озброєна варта. Якісь незнані одважні ризиковані особи обкаляли квіти на могилі. І легше зітхнулось: ніхто інший, як студенти!

Далі події поточились, як в калейдоскопі. Масові забастовки на заводах. Зараз незлічимі маси вийшли на вулицю: не хватає хліба, м'яса, жирів.

Поліція, озброєна в кулемети, відкрила стрільбу по демонстрації.

Кіннота і козаки одмовились од атаки на маси людей. Військо перейшло на сторону повставшого народу, а першим – гвардійський Волинський полк.

Так почалась революція

Щораз новини. Забастовки і демонстрації, потички з поліцією, як полум'я, охопили всю територію імперії. Загуло, зашуміло на фронтах, як порушений рій! *Наступали великі зміни, великі дні.*

Запанувала радість, надія на краще майбутнє, справедливість і вільність. Задунали пісні. На грудях маком зачервоніли стрічки. Молодіж офіцерська, особливо з студентів, виступала з промовами на вічах, до цього долучилось, переважно з робітників, багато талановитих промовців.

Під натиском Державної Думи цар зрікся трону за себе і за сина на річ брата великого князя Михаїла Олександровича. Той одмовив. Кінчилась монархія і династія Романових. Владу обняла Державна Дума. В вищому командуванні пересунення. Одійшов в-й князь Миколай Миколайович, Кавказький фронт прийняв генерал Юденич.

З Державної Думи виділено Тимчасовий Уряд, на чолі которого поставлено знаного з смілих промов правника Олександра Керенського, члена соціал-революційної партії.

До Уряду призвано знаних поступових діячів, членів інших партій: соціал-демократів, кадетів, конституційних монархістів і науковців.

В недовгій часі армія склала присягу вірності Державній Думі і Тимчасовому Урядові.

В найближчому часі мали одбутись Установчі збори, котрі мали вирішити будучий устрій держави.

На фронті повний спокій. Одійшов ген. Брусилов. Південно-Західний фронт об'яв генерал-лейтенант Володченко. Настав командуючим Окремою армією ген. Леш.

Новий начальник штабу Головної команди – молодий генерал-майор Духонін. Якийсь час був ним старий генерал Алексеев.

Воєнний міністр Гучков видав приказ, котрим зносив титулування солдатами офіцерів, замінюючи словом “господін”. Трохи пізніше знесено орденські відзнаки, зоставивши тільки Георгія.

Дисципліна держалась на фронті добре, силою привикнення, особливо в артилерії і інженерних частинах. В піхоті появилась щілина і стала помалу ширитись.

Замітно забирали силу і мали послух, хто умів говорити на вічах, а до того – те, що подобалось масам.

Правду кажучи, я не все розумів і не міг розібратись в наступивших подіях, а розвивались вони і набирали силу урагану. Не міг, наприклад, зрозуміти, як може бути військовим міністром Гучков або Верховним Головнокомандуючим Керенський, обидва нічого спільного з військом не маючи, люди глибоко штатські?

І знаменна річ: на Керенського маси перенесли відданість і віру, яку мали до царя! Портрети, “ура”, транспаранти:

Олександр Федорович Керенський!

Нехай живе вождь народу Керенський!

Многих літ любимому О. Ф. Керенському!

і т. д. і т. д.

Для мене як Керенський, то Керенський. Не знаю його. Коли люди хвалять, значить, є за що, видно, людина порядна. На портретах мені не подобався, нічого, що будило б симпатію, як буває у старших військових начальників.

Лізла в голову і друга думка. Нащо брать на себе страшений тягар відповідальності за мільйони людей? Будучи головою Уряду, додавать ще найбільший відповідальний в тій хвилі пост? Не солідно!

А тут вертаються з дому одпускні, появляється численна кількість газет, журналів, органів різних партій.

Піди розберись, що і до чого!

Коли Харченко, Сікованов, а особливо Гонін дискутували, сперечались, помічали і старались глянуть наперед, я не брав участі в суперечках і дискутуванні. Прислухавсь до всіх і шукав в цих запутаних думках свою, ще не сконсолідовану.

Містилось оте шукання в питанні: “Що буде дальше?”

Рудка Черевище

40-й корпус пересунено на північ кілометрів на 40. На карті означено село Рудка Черевище над самим Стоходом.

За рікою – великий плацдарм, близько 7 км довгий і до 3 км широкий. Зайнятий в часі прориву під Костюхнівкою кіннотою ген. Володченка, котра одбила

контратаки німців і закріпилась на вигідній позиції. Грунт тут вищий, долина вужча, коло 300 метрів. Вода пливе трьома коритами, через котрі перекинуто мости. Один широкий, міцно збудований – для возів і артилерії, два легкі – для піхоти. Всі мости перекривають долину од берега до берега.

Плацдарм розбудовано міцно, солідно, займає його бригада піхоти коло 6000 штиків з десятками кулеметів і численною траншейною артилерією.

Пояс колючого дроту широкий, надійний. Оборонна сила плацдарму велика, може протиставитись кількакратній перевазі атакуючих. Поза тим становить важний випадовий пункт на Камінь-Коширський і Ковель. Це не Стобихва!

Головна позиція йшла понад долиною. Не передбачалось поважніших робіт, можна було спокійно улаштуватися на новім місті.

На плацдармі – два полки 77-ї дивізії силою 6000 штиків з обслугою малокалібрової артилерії.

Німецька позиція в 200–250 метрах, трохи вище. По правій стороні ріки – десятки наших артилерійських батарей з 40% тяжких мортир і гаубиць. Запаси амуніції великі і в піхоті, і в артилерії.

Складається на те, що може тут вийти прорвання фонту. Генерали Володченко, Леш і Істомін – рішучі і поважні. В боях їм слідує рядом “військове щастя”.

Тепер тихо, спокійно од дня початку революції. Навіть солдати і офіцери переговорюються з німцями, ходять до їх, приносять сигарети, ром.

Кінець війни? Може все быть. Маємо поважне господарство. Живемо в наметах, хоть то ще тільки кінець березня, погода хороша, весняна.

Кооператив уже працює, кінчається пекарня. Вдень знаходжусь з помішниками на позиції, оглядаєм, що є і що належало б зробити.

Фосген!

На шостий день нашого перебування на новім місті збудила ранютенько артилерійська стрільба, щодалі набираюча на силі. Ураганний огонь! Цілком несподівано, заскакуючий...

Наші батареї спізнались трохи, розпочали відповідать і скоро розвинули пекельний огонь з усіх калібрів. Знайомий з-над Ікви і Костюхнівки барабанный огонь, де не чути окремих стрілів і вибухів, а неперерваний заглушуючий грім. Знову пригадався Ненаситець в велику воду весни.

Отримано відомість про газову атаку на плацдарм, рівночасно про газові снаряди німецької артилерії.

Приказ роті бути в бойовій готовності з масками. Мости густо обстрілюються артилерією ворога.

З Путерманом, телефоністами і зв'язковим іду в сторону головного мосту. На німецькій стороні в повітрі три “ковбаси”.

По дорозі збираюсь на артилерійський пункт пильнування і провадження огню 4-гарматної тяжкої батареї.

Як на долоні видно плацдарм і весь терен бою. Скрізь стовпи диму, коло мостів – фонтани води і болота, над німецькою позицією – незчисленні білі хмарки шрапнелі і скрізь далеко в лісах – високі стовпи чорного диму гранатів.

Шт. капітан в азарті кричить в телефон, не одриваючи великого бінокля од очей. Один, другий, третій, четвертий стріли близької батареї; за ними, одна за другою, з п'ять залпів можна вловить легко на тлі грому повітря.

Лице артилериста повертається, рука робе рух долонею вниз: на вухо кричить “Накрив!” і знову команда в телефон. На плацдармі іде смертельне змагання, дим і огонь.

Влучаюсь до проводу і в'яжусь з ротою. Дзвоне Сікованов: рота отримала приказ приготуватися до знищення мостів!!! Невже катастрофа? Кажу приготувити півтонни піроксиліну, 400 кг динаміту, картузи по 16 кг пороху, дроти в окопі. Сікованову з своїми і мінерами решти взводів особисто прибуть до мене з 1-го взводу, забрать Бабкіна і 10 охочих. Всім бути з масками. Ждать тим часом телефону, та не забудь захопити керосину. В штаб дивізії телефоную про готовність роти виконати приказ, подаю місто свого перебування.

Відповідь: замінувати міст на знищення 15–20 м і спалення решти.

Не питавсь далі нічого, справа ясна...

Огонь артилерії помітно слабне з обох сторін. Вухом починає ловити далеке строчіння кулеметів. “Ковбаси” ще висять.

Продвигаємось лісом до мосту. Коло невеликої гірки натикаємось на лежачу піхоту. Газ щипає в очі, ідем в масках, темнуvато. Рота піхоти лежить без руху, сплять чи що?

Приглядаюсь – погони прапорщика. Помалу дотикаю, порушую – не будиться. Путерман запалив сірника – мертвий прапорщик і всі, що лежать! Вигляд несамопитий!

Лиця темні, очі заковчені, вирячені, коло рота піна з кров'ю, язика висунуті.

Видно, тут були в близькому резерві, і накрив їх залп газових снарядів. Страшно. Не мали масок.

Підлий ворог – німці. З нашого боку два тижні не впав стріл. Переживаєм історичний момент, готові бути брататься з вами, не проливають крові. А ви приготували газові батареї, снаряди і підступно ударили як на сплячих і безборонних.

Чекай, проклятий! Помстимось рано чи пізно! Цього злочину не забудем.

Прибув Сікованов. Артилерія замовкла, затих огонь на плацдармі. Темно. Мала нарада. Бабкін і Путерман беруть по 10 саперів і по банці керосину, ідуть до легких мостів. Там близько нагромаджено сухого гілля.

Належить його скоро винести далі на мости, полить керосином, коли наступе вибух головного мосту, – запалить і вертатись в роту.

Сікованов з мінерами замінює міст. З Кононенком остається до сигналу. Запалює шнури Бікфорда в порохових картузах (палиться шнур 15 мин.), і скоро обоє вертаються в окоп.

5 одважніших саперів з ефрейтором Федоровим (картяр-одесит) ідуть на кінець мосту і далі за мостом засядуть скрито. Федоров розторопний і одважний,

на його можна надіятися. Має електр. фонарик, буде сигналізувати. Один блиск – значить, на місті, три рази блисне – вертаюсь.

Всі шестеро мають нагани, гранати і короткі лопатки – випробувана зброя до нічної схватки. Біла ракета – вертається.

Сигнали приймаються одним блиском. Побачать три – значить, хтось до їх їде. З нашого боку приймає і подає сигнали Василь: прийшов, приніс їсти і впробував. Якби появилася німецька розвідка 5–10 чоловік, пропустить, кинуться ззаду, взять в полон. Більшу групу закидають гранатами і утікати під мостом.

Всі групи рушили по призначенню.

Резерви піхоти зайняли окопи проти мосту і далі. Прошу к-ра роти виділити десяток добрих солдатів з старшим зміцнить групу Федорова.

Тихо, К-р роти говорить, що плацдарм страчено, зв'язок перервано. Настрій пригнічений.

Блиснуло з того боку – Федоров на місті, засів. Не в довгий час знову блиснуло – дійшла друга група, так само узброєна, має ручний кулемет. Висуне далі підслух-секрет.

Блиснуло три рази – одходять? Щось до Федорова не подібне. Вилетіли одна за другою ракети.

Мостом підходить група мокрих, без рушниць, немало легко ранених. Вони чекали ночі близько мосту і під мостом. Вийшли, як почули рух з нашого боку.

Прибув командир дивізії. Мінери спішно працюють. Блиснуло знову три рази. Нова група з раненим офіцером. Генерал згодився з зробленими розпорядженнями і казав ждати його особистого приказу.

Сікованов докладає про закінчення мінування. Дроти до “Сіменса” звисають в окоп.

В землянці генерал балакає з раненим. Змінився і одразу постарів на 10 літ. Не дивно. 6 000 згублено, важний пункт оддано. Другий обсаджений його дивізією.

Вернулась ще групка з офіцером. Всього мостом прийшло коло сотні солдатів і два офіцери. Сигнал Федорову. Вернулись усі. Німці од мосту лежать. Не далі 100 кроків, далі не йдуть.

Плюснула вода, скинуто порохові заряди. Ще 13 минут. Огромний вибух тонни вибухового матеріалу, ламання конструкції, глухі подмухи на землю, в во-ду, болото.

Одночасно піднімається червоне полум'я з легких мостів. Генералові докладаю про виконання завдання. Дякує мовчки. Робиться його шкода. Він підкреслював потребу обережності і уваги. Читав сам його приказ.

Що ж? Винна тут хвиля революційних переживань, наївність в розумінні німецької честі. Ослаблення чуття уваги.

На другий день, взявши мол. унтера Міллера і двох саперів, пішов подивитися на наслідки вибуху і огню.

4 прольоти мосту, коло 30 м, цілком знищено. Стирчали там потрошені сваї, кругом далеко розкидані частини зламаної конструкції. Легкі мості спалились. Часом німецькі батареї пострілювали не десь по цілі, а то там, то там. То одна гармата, то всією батареєю.

Вертаючись назад, присів собі на невеликому горбкові в кущах, а хлопці нижче сіли закурити. Глянув за річку там і там. Далеко ударила батарея. Встав іти до коня, аж чую – зближаються снаряди, характерний притискуючий свист. Впав моментально на землю: пронеси, Господи! Рядом вибухи, засвистіла сталь, схвачуюсь і бачу перед носом жовто-зелений дим. Крикнув: “Маски!” Заплющив очі. Натяг свою. Завертівся світ, в очах потемніло, здавило горло. Стратив притомність. Був день 28. III. 1917 року.

Опритомнів в ліжку. В грудях і горлі пале огнем. Язик напух, не поверну. Не маю голосу, дихать тяжко. Лікарі окреслили: газ *фосген*.

Ще того дня їхав санітарним потягом до шпиталю. Зо мною їхав Василь з речами і грішми.

В київськiм шпиталі

Дістався до которогось шпиталю на Печерську в Києві. Десь примостився вірний Василь. Недобре зі мною. Дихаю з трудом, з рота виходе кривава піна. Мови нема, щоб міг ковтати. Все запухло. Очі не тронуті, і за це треба дякувати Богові.

Писать додому не хотілось, хіба почую кінець близько. Умирать не хочеться. Слаб, худів. Лікарі пробували всякого способу. Старались і сестриці. Чимсь мастили, щось пускали до рота шприцом. Хотіли впровадити носом резинову трубку, так не можна знести болю. Не їв дев'ять днів.

Навідається Василь, постоїть, подивиться, потягне довгим носом, одвернеться і мовчки вийде.

Нарешті трохи полегшало. Почав трохи повертати язиком, зникла піна з кров'ю. Через ніс в трубку вливали щось; хоть боліло, мучило, а так було треба: вливалось життя.

Кашляв і виходили кусочки густої крові, ніби звареної шкірки. На 15-й день проковтнув дві ложки каші з маслом. Попросив дзеркальце. Глянуло з його худе маленьке лице, тоненька шийка, як у обскубаной гуски. Все землясто-жовте, півмертве. Аж страх дивиться. Попросив понести зважить. 39 кг – 2 пуди і 7 фунтів! З 83 кг – 5 пудів і 7½ фунтів.

Кості, обтягнуті шкірою. В могилу кладуть ліпших. А я чую краще, вмирати не хочу.

Хоть чув велику слабість, одначе з дня на день чув, що поправляюсь. Говорить не міг, а почав набирати сили. Щодали більше їв, переважно кашу з молоком, маслом, тарілку бульйону, розмочену булку. Одночасно збільшувався апетит. Лікарі і сестри почали веселіше дивиться, догоджали, запевняли, що все буде добре.

Докучав кашель. Було щораз більше в виділинах кусочків мертвих темних тканинок.

На залі лічилось ще з десятків офіцерів. Дехто лежав по кілька місяців, а один – півроку. Розмов було мало, велись тихо. Кожен думав свою думу, а всі тяжко покалічені.

Тишину часом переривав дзвін Печерської лаври, мелодійний і величавий. Василя одпустив додому на місяць, а потім мав їхати в роту. Речі і гроші до копійки здав він в депозит. Не хотів взяти собі нічого. При прощанні перший і єдиний раз бачив в його на лиці розгубленість і в очах сльози.

Три тижні одрізаний од світу, не знаю, що там робиться, та не дуже то і займає, коли людина бореться з смертю.

Сідаю, помалу починаю ходити. Поправляюсь. Кашлять перестаю, не вертається голос, а мав добрий, сильний. Любив співать.

Перепалені голосові струни. Переведено мене до виздоровлюючих.

Тут великий рух. Читальня, маса газет. Накидаюсь, читаю, чую велике піднесення.

В Києві *Центральна Українська Рада* оголосила себе *Урядом Української Автономної Республіки!*

Головою обрано знаного широко професора Михайла Грушевського. До Центральної Ради увійшли представники партій і організацій.

Почалась організація Українського війська. В Генеральнім Секретаріаті приймаються охочі.

Зараз же написав подання про зачислення в склад Українського війська.

Пишуть про масові українські демонстрації в Петрограді, Москві, Одесі, Севастополі і на всіх фронтах.

Національний прапор – двоцвітний, жовто-блакитний – емблема ланів і неба. Державний герб – Тризуб – прастарий знак колишньої могутньої держави Київської Русі, Володимира і Ярослава.

Ці новини були такі несподівано радісні, захоплюючі, неймовірні, що почув як нановорожденний, повний енергії і духовної сили.

Ніякі ліки не могли замінити цілющої сили радісного почуття. Не днями, а годинами верталось здоров'я!

Ото прийшло те, про що говорив мій коханий брат, обережний, досвідчений, з глибоким політичним розумом.

Умів дивитись наперед! Мене підпроваджував, уміючи, до цих Великих Подій. Скоріше б добре стать на ноги!

Російська преса до української справи ставилась в більшості з нехиттю, а кївська – гостро вороже.

Не диво – головне кубло чорних реакційних сил. Висміювали, плюгавили мову, оббрівували, називали зрадниками-мазепинцями. Військове командування Київської округи також ставилось вороже до організації Українського війська. Побачимо!

В СЛУЖБИ БАТЬКІВЩИНІ

Надійшла мені пора положити свою цеглину в будову України. В цім слові містилось все вимріяне над Дніпром, в степах, в слуханні пісень, оповідань дядька Василя, прочитане у Великого Кобзаря, Франка, Аркаса. Що бачив в театрі, що відчував в історичних музеях. Почув велику міць в собі і готовність боротись за свою правду.

Хоть ще не певний в силах, поїхав візником глянуть на святкування дня 1 Травня 1917 року.

Свято праці всього світу!

Свято Революції, Волі і братерства людей! Які прекрасні і глибокі ці гасла, одвічні, як мисль людська.

Іде всією шириною Хрещатика нескінченна маса сотень тисяч людей.

Чудовий травневий день. Тисячі прапорів над могутньою рікою людей всяких національностей. Великі транспаранти з гаслами. Проходе військова частина з розвернутим прапором. Грає музика кількох військових оркестрів, марші, революційні пісні, почулось несподівано “Ще не вмерла Україна!”

А над походом посуваються гасла:

Да здравствует Великая Безкровная Революция!

Да здравствует Единая Неделимая Россия!

Нехай живе Українська Центральна Рада!

Нехай живе Українська Автономія!

Niech żyje Niepodległa Polska Rzeczpospolita!

Земля і Воля!

Свобода, Равенство і Братерство!

Свобода Грузії!

І багато інших гасел, гарячих, щирих, одбивають людські мислі, думки. Пливе і пливе людська маса, розрадувана, розспівана, святкуюча. Ясні сонячні проміння блищать на золотoverхих куполах Св. Софії, Михайлівського монастиря, Києво-Печерської лаври.

Над міською управою золотий Архістратиг Михайло високо підняв блискучий меч. Він – патрон Києва, козачий знак.

На високім взгір'ї ніби в повітрі уносятся церков апостола св. Андрія Первозванного дивної краси – діло геніального Растреллі.

Все в сочистій зелені садів, незлічених килимах квітів.

З хрестом в руці серед зелені стоїть кам'яний князь Володимир.

Внизу – могутній повноводний батько рік, Бористен-Славута-Дніпро величаво точить маси вод в далеке Чорне море.

Здалека видно зариси цепного мосту, пестить око краса конструкції.

Близько собору Св. Софії Великий Богдан спинив розігнаного коня. Повним динамічної експресії рухом показує керунок булавою своїм славним полкам.

Загадковий цей знак. На нового ворога чи до друга? Нелегко зрозуміть його... Я, наприклад, зрозумів би рух булави як керунок атаки чи оборони з того боку.

Київ! Мати городів Руських!

Осередок і колиска колишньої могутньої держави своїх великих князів! На незміряні простори Європи Сходу, через всю північ Азії, до берегів Льодового і Спокійного океанів вийшла віра Христова, культура і освіта.

Володарі іноземних держав були гостями тут, у Твоїх князів.

Королівські корони лежали на головах дочок Твоїх володарів в Франції, Англії, Польщі, Венгрії, Данії і Норвегії.

І Твій висококняжеський стіл мав дочок цесарів і королів. Над Тобою проминули віки слави, могутності, багатства і сили.

Били в Тебе хижі хвилі диких кочівників Степу. З Дикого Поля гнали під Твої стіни половці, печеніги, чорні ковпаки, розбились, одлинули і в кінці Тобі служили.

Ослабів в смутних часах братовбивчих змагань. З далеких північно-східних сторін прийшло на Тебе нещастя. За непрохідними лісами над р. Окою повстав новий сильний осередок. Вихідці з Твого тіла перемішались там з місцевими племенами, окріпили, створили новий тип півслов'янина, півфіно-монгола, що назвався Великоруським.

Внуки остатнього великого і розумного князя київського Володимира Мономаха прийшли з своєї Суздаль, напали і підбили Тебе. Позавидували славі і заможності. Був то напад Юрія Довгорукого. Син його Андрій докінчив знищення. Спалив, вирізавав, ограбував цілком і вивіз до себе за ліси разом з позostalними живими, переважно майстрами. Страшний, смертельний був то удар! Навіть Твої святині обідрали нелюдські хижаци. Був рік 1169 тієї смертельної події.

Ти не вмєр! Подав руку братній Галич. Його славний володар Роман побив Довгорукого, прогнав з Києва та, на нещастя, скоро згинув під Завіхвостом на Заході.

Його син, славний в світі Данило, вигнав залогу Суздаль, взяв в опіку і поміг стать на ноги. Поставив на оборону воеводу Дмитра.

Прибували люди, майстри, лічили твої рани-руїни. Твого ката Андрія покарала судьба – Немезида. Зарізавав його слуга. В Суздалі і Ростові київські майстри побудували славні святині.

Ще був Ти слабий, коли знову ударив грім-руїна. В далеких степах Азії повстала нова сила монголів. Впали під їх мечами старі многі держави. Сім віків хоронять піски руїни царства Хорезма, слід монгольської руки.

Сотні літ стоїть Китайський мур, боронячи перед монголами. Монголи вирушили на Захід, зносячи все по дорозі на тисячі кілометрів. Підбили всі князівства східні і північні в кільковікову неволю.

Не минула Тебе та страшна нищуча сила. Знищила і спалила. Виїла живе серце Русі.

Стратив Ти своє значення, багатства, політичне значення. Зостались святині, котрих монголи не рушали. В келіях монахи списували Твої дії – пам'ять нащадкам про недавні славні часи.

Поточився на Захід криваво-огненний вал, знищив військо польське під Лігницею, подавив 100-тисячну армію венгрів, докотивсь до Адріатичного моря, завернув і зник в азіатських степах.

Монголи-кочівники залишили частину своїх сил, над Волгою заклали царство Золотої Орди, зайняли Крим, де скоро повстало незалежне Ханство на просторах од Дону до Дністра.

Вся Русь, роздроблена на многість князівств, упала під тяжку руку монголів, а називаних татарами.

Лежав Ти, Київ, обезкровлений, спалений, розтоптаний. Не судилась тобі доля величавих міст Хорезма. Не писана в книзі судьби смерть.

Прийшли з лісів Полісся, Дніпрових островів, боліт Прип'яті люди. Крутом святинь щодальше будувались оселі, лічніші поселенці влили в безсильне тіло свіжу кров. Лікував Тебе час, хоть поволі.

В темних нетрях вікових лісів над Німаном, Бугом, Нарвою, Західною Двиною родилась і міцніла нова сила.

Жили там племена народу литовського. Були то поклонники богам, подібно як слов'яне перед християнством.

Литва не була спокійним сусідом. Докучала нищівними нападами Русі і Польщі. Князь Мазовецький спровадив рицарський німецький закон хрестоносців до боротьби з Литвою.

З півночі з такою метою оселилися над Двиною мечоносці, рицарський другий німецький закон*.

В боротьбі тяжкій, кривавій і безпощадній Литва об'єдналась, витворила міцну владу і оборонну силу.

Зміцнилась невеликими князівствами Білої Русі. Литва задержала наступ німців, котрі несли хрест огнем і мечем. Знищили ціле плем'я пруссів, не щадили ні старих, ні малих.

Великий князь литовський Ольгерд погромив татар на Синіх Водах, приєднав до Литви всю колишню Київську Русь. В короткім часі приєдналось і Галицько-Волинське княжество.

Знову Ти, Києве, став осередком Русі. З Тебе пішла на Литву культура, хрест і слово. Прийняли віру князі, значні литовські роди. Мова Русі стала урядовою, державною.

Повстала Литовсько-Руська держава. З походу на татар князь Ольгерд привіз чудотворний образ Матері Божої і поставив східним звичаєм в гострій брамі мурів своєї столиці Вільно.

Став той образ найбільшою святинею Литви – Гостробрамською Божою Матір'ю. Помер Великий Ольгерд, прийнявши ім'я Андрія. Не раз ще бачив Ти

* Так у рукопису. – Ред.

смертельну небезпеку. Палили кримські татари, тиснув і ламав воюючий католицький костел Риму, а Ти непохитно стояв віками. Фундаментом Твоїм були святині. Наука і культура йшла в широкий світ з славної академії, założеної вікопомним митрополитом Петром Могилою.

На рівні з іноземними університетами Могилянська академія промінювала на широкі далекі простори.

Тут переживалась велична радісна зустріч Великого Богдана, вертаючого переможцем з смертельних боїв за волю.

Ти вислав славних учених, золотоусних пасторів Церкви в темну Московщину, архіпасторів Яворського, Прокоповича і найбільшого з їх – ростовського святителя Дмитрія, сина Твого сотника Туптала.

Тяжко досвідчила тебе рука московських царів. Особливо царя-ката Петра I. Забрав він всіх учених, майстрів, тисячі людей в сніги і болота півночі, залізною рукою стиснув здобуту кров'ю волю.

Його наступники 300 літ душили все, що зосталось з здобутків змагання з поляками і татарами.

Тут у Тебе звило своє чорне кубло реакції самодержавство московське. З твоїх святинь цідилась отрута брехні і зневаги нашої слави, народної гордості, нашої мови, нашої мислі. Позбавлено нас своєї книжки, школи, навіть назву перемінено, нашу історію окрадено. Зосталась мова і пісня, збережена народом. Та ще зосталась гаряча любов до своєї землі.

Зосталась різниця характеру, вигляду замилювання до краси, чистоти і моралі.

Тлів жар народних дум, прикритий попелом ворожої сили. Не гас, чекав свого часу.

Підсилив той огонь Великий Кобзар.

Тепер вітер зніс попіл, розпалив невгасимий огонь.

Піднявся Ти у всій своїй красі!

Знову став столицею України-Русі!

Здійснились “думи шалені” Богдана.

Здійснились мрії Тарасові – ожила Слава України!

* * *

Чую себе здоровим, набралась вага, вернувся і голос, тим часом тихий. Лікарі не сподівались так скоро мене випускати.

Іду до Центральної Ради. Міститься в гарному okazaломu будинкові Педагогічного музею. Варту несуть чорноморські моряки. Молодець в молодця, в чорних бушлатах, штанях “дзвоном”, з безкозирок повівають Георгіївські стрічки. В руках – рушниці без штиків.

Військовий секретаріат. Довідаюсь, що моє подання прийнято, записаний в список *четвертим*. Пам'ятаю прізвища перших: *полковник Капкан, хорунжий Ган, сотник Лощенко*.

Чому не повідомлено? В спискові коло 200 офіцерів – небагато. В повній формі, при своїй шаблі входжу до кабінету Генерального Секретаря військових справ – *Симон Петлюра*.

Почав йому представлятися; перервав, протяг руку – сідайте! Якось дивно чую. В шоферській шкіряній куртці, невисокий, збудований міцно, темний блондин. Одне око трохи косувате, сіре, голос приємний, теноровий. Ніяких одзнак. Нічогісінько військового. Бачу: і шапка штатська. Розмова коротка, такого змісту: він говорив, я слухав.

“Війні скоро кінець, і буде вона остатня. Армія не потрібна, заступить її охоча міліція. Офіцери там будуть потрібні. В військових частинах треба організувати українців. На вічах, зібраннях провадить агітацію за признание Україні широкої автономії і автономічної влади Центральній Раді”.

Все. Щось не переконує – якась міліція? Виходжу трохи злий. Присів собі за столик, де подається чай. Під враженням розмови, котра щось пригасила.

Я виховувався з почуттям нехиті до армії і військової. Життя, наперекір цим переконанням, зробило мене військовим.

Цим пояснить, що тоді, в першому бою, не піднялась рука на переляканого утікаючого німця?

Тепер рубав би без пощади! Це за Рудку Черевиче, за оту мертву, убиту газом роту, за підступ.

Під Костюхнівкою пустих шістьох польських соколів, ще і на дорогу дав харчів. Риск великий, грозив польовий суд.

Сумління, однак, чисте, того не жалю. Тоже ніби ворог. Чи не прийдеться нам боронити здобуту тепер волю? Україна багата, положена відкрито, не боронять її гори і великі ріки. Світ зажерливий, простягнеться чужа рука, хто дасть по її палицю, міліція? Таку оборону може собі дозволити Англія, маючи могутній флот.

Підходить якийсь хорунжий: “Ви, пане поручику, хочете вступити до українського війська?” Дивлюсь на його мовчки, одірвавшись од думок. Йому що за діло? “Чи знаєте добре нашу мову, “позаяк” це вельми важне”. Мовчу. “Если” не добре, треба підучитись!” Це так ніби доброзичливо, повчаючи, важно, як правдивий ад’ютант важного генерала. Взяла злість: “А чому ви, прапорщику, не научитесь? Звідкіль взяли оте “позаяк”, “если”?” Прапорщик почервонів.

“Та у нас в Львові всі так говорять. Та ми свідоміші од наддніпрянців”. – “Не заперечую, свідоміші. Тільки по обох сторонах Дніпра в мові і літературі не спіткаєте цих дивних слів. Не скажуть “в Львові”, а “у Львові”, не додадуть і непотрібне “та”!”

Якісь дівчата, певно, студентки, прислухуються і регочуться. Зближаються троє. Всередині – високий, з борідкою, в руках портфель. Щось як наче знайоме. Приглядаюсь пильніше: немає сумніву, знаю. Трійка керується виходить, пристає, щось обговорює.

Стаю рядом: “Андрій Зінов’евич!” Той, з борідкою, і його супутні дивляться на мене, самі на себе.

“Вибачте, Андрій Зінов’евич, Ви були у нас в Кічкасі...”

Борідка широко радо сміється.

“Ви, товаришу, брат Андрія Антоновича? Пізнаю, пізнаю. Тепер часу не маю, жду за годину на обід. Вулиця Маріїнсько-Благовіщенська, дом №... Чикаленка. Жду”.

Видно, важна особа, коли всі так дивляться і прислухаються.

Вертаюсь по шапку, “свідомий” прапорщик стоїть, витягся як струна, рот круглий, як “о”! Типик! Не одному одіб’є охоту сюди приходити.

Заступають дорогу дівчата: “Ви давно знайомі з Володимиром Кириловичем?”
“З Андрієм Петровичем хіба!”

“Ні, з Винниченком Володимиром Кириловичем”.

“Досить давно, перед війною”.

От хто у нас бував, от що значить конспірація!

Мушу пригадати комічний момент. Одного дня, в свято, прийшов до нас хтось, пригадуючий робітника-фахівця, шукаючого праці. На голові кепка, підношене убрання, в руках малий чемоданчик. Питається Андрія, коли буде? Підожде. Перш за все – підкріпить подорожнього. На веранді поставлено столик, внесено, що треба. Лице в гостя приємне: високе чоло, уважні розумні очі, гарно зарисований рот. Вуси густі, невеликі. Їсть поволі, акуратно. Сиджу збоку. Руки великі. Слюсар або тесляр. Високий і, видно, при силі.

Мати позвала допомогти подати чай. Каже пошепки: “Як вип’є чаю, поведи його в садок, нехай полежить в гамакові. Хто його знає, що за людина. Був такий, та забрав самоварчик”. Правда, був.

Андрій був гостеві радий, забрав до себе, говорили довго. Там гість спав, щось писав, погостював пару днів і попрощався. Звався Іваном Петровичем.

Андрій до нього ставився з замітною пошаною. Другим разом побув з тиждень. Одитий достатньо по-міському, в капелюхові. Тепер звався Андрієм Зінов’євичем.

Третій раз приїхав з жінкою і великою групою киян і катеринославців. З лоцманами дубом їхали через пороги. В цій групі був знавець і критик української літератури проф. Сергій Єфремов. Були старі знайомі – муж і жінка Лисиченки. Тепер Андрій Зінов’євич носив невелику борідку, а було це в 1910 чи 1911 році.

У голову не приходило, що це Винниченко, знаний український письменник і драматург. Одночасно революціонер, марксист крайнього напрямку, пильно шуканий поліцією. Патріот. Писав в стилі Максима Горького, з котрим жив по-приятельському.

В Центральній Раді був признаний авторитетом. В означенім часі був на Маріїнсько-Благовіщенській. Домик невеликий, в добрім стилі, в садочку і квітах. Мешкання в 3 кімнати. Мебель скромна, як і обід. Борщ, котлети. Чай в кабінеті.

Вол. Кир-ч розпитував про Андрія, цінував його й високо ставив. Пильно розпитував про фронтове життя, настрої. Говорє спокійно, рівно й переконуюче.

Тимчасовий Уряд і Керенський нас не розуміють. Дійти з ними до якогось конкретного порозуміння трудно. Переможе в недовгій часі робітничо-селянська сила. З нею договоримось. Кінець війни близький. Треба до того бути пригтовленим і обережним.

З росіянами ділить нам нічого, влада буде така сама. Беручи під увагу певні розбіжності характеру, влада буде у кожного народу різнитися в невеликих і неіс-

тотних дрібницях. Владу візьме пролетаріат. Жде його боротьба, і нелегка. Щодо Української армії, коротко ствердив те, що Петлюра. На тім попрощались.

Знову щось загадкове. Професорська лекція. Але коли жде боротьба і нелегка, то хто ж її поведе? Міліція? І тут щось недоговорене.

Поїду на фронт до своїх, треба організувати хлопців. Мушу зголоситися в штабі фронту у діжурного генерала, такий маю приказ.

Тут чекає несподіванка. Ніяким способом не можу їхати на позицію. Це погляд і переконання лікарів. Треба набратись сили. Діжурний генерал, здається, Марков, приказує остатись при штабі фронту на посаді завідуючого гуртами. Що це за штука? Чув щось десь, не пригадую.

Затримує капітан. Аксельбанти Генерального штабу. Фігура немала. Просе зайти до себе, подає адрес – близьенько. Називається Удовиченко. Начальник відділу топографів.

Знайомлюсь з обов'язками завідуючого гуртами. Організація поважна, канцелярія велика. Обсада: 2 офіцери, 2 ветеринари, 10–12 урядовців, 40 писарів, повного складу рота до помічної роботи.

Обов'язки одбирання достачаного на м'ясо скоту, поділ між арміями фронту, облічення і виплата належності купцям-прасолам. Діло многомільйонове.

Тут можна легко нажити капітал, а так само легко попасти під суд і до в'язниці.

Примірно доставив купець 1000 голів скотини. Вигрузили, загнали за огороження. Скотина реве, неспокійна. Приходе купець, просе дозволить напоїть змучену худобу. Позволить – дойде ваги 15 000 кг! Ото покуса взять, і брали. Наживались і йшли в в'язниці. Для мене діло не годиться. На третій день категорично одмовляюсь. Генерал, молодий ще, жвавий, рішає: поїдете в Житомир, в 1-шу школу прапорщиків, там поправитесь, а далі подивимось.

Балакав з капітаном Удовиченком. Гостинний, великого розміру і інтелігенції, високої культури. Одночасно племінний патріот, глибокої політичної думки. Милій і безпосередній.

Удовиченко був задоволений з мого призначення: “Якраз в час! В Житомирі дві школи прапорщиків для потреб нашого фронту. Готувиться там молодь, побувавши на позиції, обстріляна. Більшість з України. Ви, людина національно усвідомлена, будете на своїм місті. Нам треба буде багато офіцерів в найближчій часі”.

“Дозвольте, пане капітане! Їду з Києва. Зачислений в список Українського Війська в квітні. Був в Генеральнім Секретаріаті, балакав з Петлюрою, пізніше за столом з Винниченком. Обидва твердили, що війни не буде більше. Армія не потрібна, заступить її міліція. Як же так?”

“Читали про масові демонстрації під жовто-блакитним прапором? В мільйонах заговорив голос крові, підсвідоме почуття свого “я”, окремого народу. Це одрух велетня з зав'язаними очима. Його треба збудить, розв'язать очі, показати путь. Сорокамільйоновий народ потребує сотень тисяч провідників. Їх не маємо. Тому кожна свідома одиниця має незмірну вагу. Кажуть, армії не треба?”

Так може твердить доктринер, засліплений в нереальних мріях. Нам армія буде потрібна велика й сильна найскоріше!”

“Хто такий Петлюра і який має ранг?”

“Він не військовий. Полтавець, скінчив там духовну семінарію. Батько візник, член Української соціал-демократичної робочої партії. Марксист поміркованого керунку. В часі закриття української преси і книжки був редактором тижневика “Украинская жизнь” в Москві. Патріот, добрий промовець. Людина здібна. Займав в часі 1914–1917 років високе положення в організації помочі фронтові Всеросійського союзу міст. В партії і Центральній Раді лічитьсЯ конкурентом Винниченкові”.

“А Грушевський?”

“Наша наукова гордість, знаменитий історик і діяч. Має велику популярність в Галичині. Родом з Холма. На мою думку, непотрібно записався до соціал-революціонерів”.

“Як сталось, що наші військові справи в неодповідних руках?”

“Бачите, наш національний рух творили головним чином політичні партії, ставлячи завдання: визволення соціальне і національне. Партії організували Центральну Раду й поділили між собою провід в різних керунках. Звідтіл аномалія. Часу мало. Нам треба насамперед інструктори-фахівці, а не дилетанти”.

“Значить, армія буде потрібна?”

“Обов’язково, в найкоротшій часі, міцна і новочасна!”

Зміцнив дух капітан Удовиченко, дав напитись цілющої води, підняв пригаслу енергію.

У штабі фронту Удовиченко заступає інтереси України і Центральної Ради. Командуючий фронтом ген. Володченко особисто прихильно ставиться до наших справ.

На жаль, є підстави думати, що одійде. Наступником називають ген. Денікіна, заслуженого і бойового. Поживем–побачим.

* * *

Житомир – губерніальне місто Волині. Населення коло 40 000. Багато поляків і жидів. Протікає р. Тетерів у мальовничих, скелястих берегах. Пригадується Кічкас. Українців небагато, росіян ще менше. Над широко розкинутим містом домінує католицький костел. До Тетерева терасами спускається широка зелена алея, місто одпочинку і прогулок.

Од міста, в одлеглості 2 км, – казарми якогось піхотного полку. Тут міститься Перша школа прапорщиків П.-3. фронту. Друга в місті займає будинки духовної семінарії. Місцевість мальовнича, гарні ліси, згір’я; змійкою в’ється недалеко річка Кам’янка, скакаючи каскадами з каменя на камінь, вся в квітах і зелені. Коло кошар проходить дужа важна стратегічна і господарча артерія: широка, як струна рівна, бита дорога Варшава–Київ.

Червоні цегляні корпуси школи поміщають коло 1000 юнкерів. Тут живуть курсові офіцери, переважно з родинами. 90% становлять фронтовики, поранені, покалічені в боях кадрові офіцери.

Начальником школи – полковник гвардії Духонін. Високий, статний, красивий, чорнявий, літ під 40. Права рука має мертву долоню зі скрученими пальцями – наслідок поранення кулею “дум-дум”.

При своїм зрості й сильній будові має несподівано тоненький голос. Взагалі людина високої культури і лагідної вдачі.

Дістався я в першу роту. Командир – старший віком капітан Зімін, курсові – штабс-капітани Томме та Івашина і підпоручик Пакін, котрому не приходило якось підвищення, а був кадровим офіцером якось перед війною.

Знав всі устава, підручники, знаменитий муштровик.

Кожний курсовий мав свої заняття по програмі, з взводом або часом ротою. Вільного часу було чимало.

Юнкери тут становлять цікаву мішанину. Більшість має хрести й медалі, унтер-офіцерські погони з фронту. Єсть двоє з “повним бантом”, по чотири хрести і чотири медалі. Бессарабець Бордюжан (таким уявляв Богуна) – як картина, красень, і з Донщини Чернецов. Обидва спішені кіннотчики і підпрапорщики, кожен коло 30 літ.

Чернецов повне обов’язки фельдфебеля, Бордюжан – взводний першого взводу. На 2-му, 3-му і 4-му взводах – з 3-ма і 2-ма хрестами і медалями. Невеликий процент рядових з середньою незакінченою школою.

Одіті юнкери пристойно. Кухня добра, дання смачні й різноманітні досхочу. Курс – 6 місяців, підвищений. В інших піхотних такої назви – 4 місяці. Тут готуються к-ри роти.

Викладаю фортифікацію і топографію у всіх взводах. Заняття на свіжій повітрі іде на користь, докупуюю яблука, вишні. Апетит добрий, починає набирати краски лице, голос зміцнівся. Хрипота зникла.

Дістав одпуск для полагодження справ в своїм полку. Хотілось одвезти українські книжки для 3-ї роти.

В роті застав зміни. Одійшов Харченко, командував ротою поручик Корнієнко, бувший ад’ютант, людина здібна, поважна і порядна. Місце Андреева зайняв Бабкін. Не стало Баркова і Гаравіна. В роті був організований революційний комітет. Кооператив працював добре, старі сапери мало не носили мене на руках. Книжкам раді, для їх це нове. Дав відозви Центральної Ради, зібрав збори, сказав підходяще слово, й поруч комітету почала працю ротна українська рада. Комітет скоро розв’язався. На прощання дістав 1000 рублів паю з кооперативу і *солдатського Георгія з бантом і срібною пальмою (для офіцерів)*.

Невдовзі роту оголошено українською.

Побував в штабі полку. Петрова поздоровив капітаном. Трапив на час. Одержано в рамках куртуазії ордена Союзних держав. Для полку признано *Сербський крест Карагеоргія. Комісія признала цей орден мені*.

До моїх починань в роті Петров поставився негативно. В Житомир вернувся “в глорі”! В дорозі замітно було якусь нервовість. Замітно ворожі погляди на погони офіцерів, на ордени. З другого боку була мова про загальний наступ усіх фронтів. Сили і зброя були готові.

Почулось тоді про більшовиків. Це соціал-демократична партія крайнього напрямку. Зве селян забирать землю: поміщиків одразу, робітників, щоб не працювали на капіталістів, солдат, щоб кидали офіцерів, кінчали війну!

Щось неймовірно! Не хочеться вірити! Брехня! Все ж таки в цім щось єсть. Непокоючим стає дезертирство, появились люди в полках, кидаючі ті небезпечні гасла. Пишуть мені з роти про скидання в піхоті офіцерів! У нас на вид іде все нормально.

Зорганізував спілку юнкерів-українців. З міста набрала розмаху. Вибрано правління. Пам'ятаю прізвиська активніших: Демид Циба, Залізняк, П'ятак, Терпило Данило, Шерстюк Ілько, Рубас. Серед юнкерів були здібні малярі-артисти, співаки, танцюристи, актори. Полковник Духонін поставився до спілки і її праці прихильно. Сценічна група виступила в місті Бердичеві з великим успіхом і поважним збором, призначеним на укр. військовий фонд.

Несподівано дістав командировку до Петрограда. Головною ціллю цієї командировки була просьба полковника привезти сина. Добрій людині чому не зробити приємності?

Їхав в шинелі зі стрічками Георгіївською і червоно-вишневою од Карагеоргія. Чимдалі тісніше. Вагони набиті військовими. Де у кого на рукаві чорний щиток з черепом і костями навхрест. Ознака ударних батальйонів по приказу нового Верховного Головнокомандуючого ген. Корнілова.

Говорять, що рішучий і твердий. Популярність здобув драматичною втечею з австрійського полону.

Наступ Південного і Південно-Західного фронтів почався успішно, однак, заламався. Інші фронти не рушили. Полки на вічах постановили "не воювать". Гасла більшовиків давали грізні наслідки!

На станціях насмічено, брудно; в буфетах бідно, скрізь сірі шинелі, шинелі, шинелі...

Не видно щось салютування. Багато крутиться матросів з пістолями, гранатами, з гривками, певними себе, з великими червоними бантами на грудях.

Петроград. Той і не той. Сірий і мало привітний. На вулицях великий рух, як і раніше, тільки обличчя інші. Не видно, як колись, поліції; заступають її люди в шинелях з червоними широкими оправками на руках. Візники, колись знакомиті "лихачі", снують вулицями з людьми в сірому, матросами, озброєними до зубів, часто разом з підмальованими дівчатами.

А скрізь не позамітано, і насіння соняшників лушпиння засмітило і вулиці, і сквери. Семячки, семячки, семячки...

Магазини закриті, череді за продуктами на сотню метрів.

Невесело виглядає тут революція!

Найшов легко мешкання, де жив молодий Духонін. Старших двоє, сива пара, заклопотані напочатку, думали, що я представник "владі".

Молодий Духонін – викапаний батько, саме скінчив Пажеський корпус, жив у діда-генерала.

Мешкання велике, багато умебльоване. Вище займає три кімнати теперішній начальник штабу Головної ставки.

По словах генерала, життя було дуже неспокійне. По ночах часто грабунки, убивства. Тому батьки хотіли мати сина-одинака при собі. Старий був монархіс-

том-поступовцем. З огидою згадував Распутіна, з нехиттю про його вбивств. Був переконаний, що революція – діло Англії, приводив переконливі докази. Німців ненавидів, вірив у перемогу, а був міцно неспокійний тим, що робиться в Петрограді.

“Керенський – пустослов, шматка. Росії потрібна мудра голова і міцна рука. Вся надія на Установчі Збори”.

“А як ексценція думає про народи, що домагаються своїх прав: Польща, Україна, Фінляндія, Грузія?”

“Питання важне. Польщі треба дати незалежність, Україні, Фінляндії і Грузії автономію, а передусім – широку конституцію, з честю закінчити війну”.

Оголошення про масове віче в Олександрівському парку. Щодень великі мітинги коло Центрального комітету партії більшовиків. Існує два органи влади: Тимчасовий Уряд і Совет робочих і солдатських депутатів.

Побував скрізь, почув славних промовців. Не дивно, що люди, слухаючи їх, забувають про час і голод. Кого послухаєш – кожен говорить правду! Для прикладу, двоє говорять в імені інтересів робітників – Троцький і Чхеїдзе, жид і грузин. Говорять палко, з великим умінням про те саме. Перший – більшовик, другий – меншовик. Троцький закликає робітників до захоплення влади зараз, Чхеїдзе доводить цілком переконуюче, що про владу вирішать Установчі Збори волею не однієї партії, а всього народу. Плеханов – знаний на весь світ старий революціонер, авторитет глибокий, непоборимий, залізно логічний – говорить про Установчі Збори як про законний орган, опертий на народній традиції віч і громадських зборів, де вирішувались справи різної ваги.

Свердлов (чи Стеклов), більшовик (жид), доводить, що Установчих Зборів немає чого ждати, коли мільйони голодують. Власть мусить взяти пролетаріат, кінчить війну, дати хліба голодним.

Якийсь анархіст теж говорив логічно, що всяка влада є гвалтом. Людина має бути вільна в мислях і ділах. Анархія панувала і панує в природі і є матір'ю порядку.

Може, найменш ефектним промовцем був Ленін (Ульянов), голова більшовиків. Говорив до маси людей з балкону.

Не уживав ефектних рухів, виглядав теж неефектно. Присадкуватий, з великою лисою головою, східно-азіатським широким лицем, вузькими очима, кидав слова, як удари, з силою і певністю. Не переконував, а командував, давав прикази з короткими поясненнями.

“Влада бідним, влада неімущим!”

“Мір без анексії і контрибуцій!”

“Конець війні негайно!”

“Кто не работает, тот не ест!”

Кажуть, що те саме говорить щодень і не раз; слухачі не галасують, як на вічах, браво кричать теж не масово, їх проймає сміливість і несподіваність гасла і можливість втілення образу в життя. На людську вдачу ділає, як міцне вино!

Кажучи правду, Ленін мене не захопив. Його мова чимсь нагадує Винниченка. Доктрина і певність своєї правди. Що іншого Плеханов – глибоко продумана лекція професора. Найбільше подобалась мені мова Троцького (Бронштейн)

на вічу. Пориваючий динамізм, сила переконання, умілість провідника-командира, ведучого особисто в атаку масу кінноти! Коли командир спереду, за ним підуть усі. Одинаково сильний контрудар оборони позицій Церетелі.

Невольно насувались спостереження і питання: чим пояснить серед чоловік провідників серед більшовиків пригнітаючу більшість жидів? Для чого всі вони одіті підкреслено бідно, крім Троцького? Мають средства солідні, а сам Ленін – у поношенім легкім убранні, старенькій кепочці. Не солідно! Ще кинулось в очі: Леніна охорону несуть матроси-балтійці, а в Центральній Раді – чорноморці.

Вертався в Житомир повний неспокойних вражень. Скрізь заворушення, слова, слова, коли ж будуть діла?

Спокійно прибувши в Житомир, крім вдячності полк. Духоніна, повітала мене важна новина: Верховний Головнокомандуючий приказав організувати українські частини влучно до корпусів! Нарешті! Друга новина – з'їзд вояків Південно-Західного фронту в Бердичеві. Делегатів їхало два од полку або окремої частини. Удався там з юнкером Данилом Терпилом.

У великій залі театру зібрали 1500 делегатів, представляючи коло 1 500 000 вояків. Сила!

Прибули представники Центральної Ради, партій, організацій. Моє місто було в ложі з правого боку. Офіцерів коло 20%, солдатів – 80%. Все переважно молоді. Виділялась групка Богданівського полку: гарна форма, поставні. В першім дні з'їзду половину часу забрало справджування мандатів. Тут одночасово велись списки приналежності до партій, а було цих партій немало:

соціал-революціонери	земля
соціал-демократи	робітнича
трудовики	інтелігенція
федералісти	щось середнє між с.-р. і с.-д.
Селянська спілка	кооперація
безпартійні	

Звідкіль їх стільки взялось? Було це явищем часу: приналежність партійна означала свідомість політично-революційну.

Значить, ми з Терпилом були малосвідомі. Належить підкреслити добру організацію сторони адміністраційної. Довгі столи для харчування. Великий запас хліба, ковбас, дві кухні. Повний порядок.

По обіді – привітання од командування фронтом, уряду, партій, міської ради.

Зложили привітання делегації: польська військова з полковником на чолі і грузинська. В імені політичних партій промовці виголосили свої програми і запрошували прибути вечором на зібрання і записатись, де хто захоче. В другім дні виступали делегати з фронту. Тичилось варунків життя на позиції, поступи українській частин, організацій.

Нарікали на негативний стосунок з боку росіян, так з боку офіцерів, як і солдат, особливо більшовиків, котрих щораз більше.

Виділення наших частин називають зрадою Росії, мазепинством, зрадою революції.

“Разом кров проливали, з одного котелка їли, одну вошу кормили, а ви одділяєтесь?”

В вашій Центральній Раді самі буржуї та капіталісти, офіцери та генерали. Недаром звуться головні кровопивці генеральними секретарями”. Керує одна рука. Зброєю – брехня! Такі брехні находять послух у темних, навіть наших.

На трибуні Петлюра в тій самій шкіряній куртці.

Це дійсно вроджений промовець-трибун! Мова гаряча, сердечна: “Нашим завданням є оборона Батьківщини, а наша земля zagrożена безпосередньо, частина під ворогом. Всі свої сили мусим скерувати на фронт і разом з росіянами викинути ворога з нашої території. Кінчимо тоді війну”.

Винниченко говорив про розмову з урядом Керенського: “Не хочать вони конкретно виявити своє становище. Форма влади в нас з Росією може бути така сама. Тільки вони можуть жити в хаті з тараканами, а ми їх не зносимо. Хочем господарювати на своїм, вони – на своїм. Жить, як брати, не зриваючи стосунків”.

І Петлюра, і Винниченко заявили себе переконаними федералістами. Більш менш те саме говорили інші, а між ними – штабс-капітан Шинкар з 4-ї фінляндської дивізії, котрого зустрічав колись на фронті.

В певнім моменті в порожню ложу рядом увійшов високий, міцно збудований генерал-лейтенант, в прегарно пошитому вбранні, в товаристві капітана Удовиченка. Той привітливо кивнув головою – пізнав. А я пізнав колишнього командира 2-ї кінної гвардійської дивізії, з якою попав на війну. Забрав голос офіцер Богданівського полку Петро Певний. Пропонує повітати першого командира корпусу, котрий українізується (34-й), – генерала Скоропадського.

Гучні оплески, гонорове місце в президії, коротка подяка за честь.

Пішов вечором на зібрання соціал-демократів. Хіба до цієї партії запишуть. До неї належать Винниченко, Петлюра і Андрій.

Слухаю наради, а там мова єдине про поборювання впливів соціал-революціонерів. Щось не те.

Послухав соціал-революціонерів. Їх найбільше. Той самий клопіт, аби спихнуть соціал-демократів!

Бий вас сила Божа! Ні слова про Україну! Далі уже і не ходив...

Третього дня – наради, запитання, вяснення, вказівки. З Удовиченком до ложі увійшов статурний молодець, з оселедцем на голові, в жупані, кунтуші з вільютами, в широких синіх штанах, жовтих чоботях. Збоку – крива шабля. Чорні невеликі вуси. Запорожець з картини! Знайомимось. Отаман Вільного козацтва з Бистрику, учитель. Нова організація – піввійськова, півпорядкова – повстала в Черкасах з ініціативи якогось Гризла. Пишна фігура звертає на себе очі всіх делегатів. Жива традиція козацьких часів. Ось воно: здоровий дух!

На трибуну входе молодий чоловік літ 23–25 в сірій солдатській шинелі. В руках звернутий папір.

Перед очима розгортається велика карта етнографічних земель України, намальована різними красками.